

Центр дослідження суспільства

**Протести, перемоги і репресії в Україні:
результати моніторингу,
жовтень 2009 - вересень 2010**

Київ - 2011

Видання підготовлене та оприлюднене за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»

Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу,
жовтень 2009 - вересень 2010. – К.: Центр дослідження суспільства, 2011. – 64 с.

У брошурі представлені результати першої в Україні спроби систематично збирати інформацію про всі (незалежно від тематики та чисельності) фактичні протестні дії, їхню форму, учасників, цілі, вимоги, місце і час проведення тощо, що відбуваються в реальному часі на території нашої країни, на основі моніторингу більше 100 національних, обласних та активістських веб-медіа. Окремі розділи присвячені робітничим, антизабудовним, студентським, екологічним протестам, а також протестам, що піднімають питання захисту громадянських прав, інтересів дрібних підприємців та пов'язані з історичною політикою. Подана інформація про поступки і репресії спричинені протестними діями.

Для соціальних активістів, журналістів, політиків, дослідників і викладачів соціальних і гуманітарних наук та всіх зацікавлених соціальними проблемами й колективними протестами в Україні.

ЗМІСТ

Вступ	4
Методологія	6
1. Загальний аналіз протестної активності в Україні	8
2. Робітничі протести	21
3. Антизабудовні протести	29
4. Політика пам'яті «знизу»	34
5. Протести на захист громадянських прав	41
6. Екологічні протести	45
7. Студентські протести	50
8. Протести на захист прав дрібних підприємців	58
Замість висновків	62

ВСТУП

Представлені в цьому звіті дані є результатом першої в Україні спроби систематично збирати інформацію про всі (незалежно від тематики та чисельності) фактичні протестні дії, їхню форму, учасників, цілі, вимоги, місце і час проведення і т.д., що відбуваються в реальному часі на території нашої країни і про які з'являлися інформаційні повідомлення у веб-медіа.

Чим наше дослідження відрізняється від інших? Протести та суспільні рухи в Україні, на жаль, досліджуються значно менше, ніж у західних країнах, однак це вже не цілковита *terra incognita*. Наприклад, соціологи часто задають питання, чи збираються люди брати участь у тих чи інших формах протесту або чи брали вони участь у тих чи інших протестах за певний період часу, що минув. Такі опитування надають інформацію про декларативну готовність до протесту або ж дають можливість оцінити поширеність участі населення в окремих протестних подіях чи то формах протестів у минулому. Особливо цікаві суспільні рухи, протестні кампанії або події можуть ставати об'єктом глибшого дослідження на основі спостережень під час акцій або зборах, ретельного аналізу публікацій у ЗМІ, листівок і веб-сайтів протестувальників, глибинного інтерв'ювання активістів, їхніх прихильників або опонентів. Зрозуміло, що далеко не кожен протест зможе потрапити у фокус такого інтенсивного дослідження: про «помаранчеву революцію», наприклад, уже написані книжки і десятки статей, але більшість протестних подій так і лишаються в тіні, майже невідомі ані більшості науковців, ані широкому загалу. Деякі ж явища стають предметом тривалого моніторингу, наприклад, ксенофобські напади та інші порушення прав людини. Однак правозахисники та активісти, що здійснюють такі моніторинги, не завжди роблять це за допомогою продуманої та ретельно застосовуваної методології.

Повідомлення ЗМІ часто використовуються як джерело даних про протести у міжнародних дослідженнях суспільних рухів, а аналіз протестних подій (*protest event analysis*) на основі таких даних є визнаним методом. Безумовно, як і решта згаданих методик, вона має свої недоліки. ЗМІ можуть викривлювати інформацію або й цілковито замовчувати певні протести через політичні упередження, обмеження формату, відсутність достатньої, на думку журналістів, сенсаційності в протестних подіях і т.п. Однак існує багато способів подолати ці вади, зокрема, через збільшення кількості джерел моніторингу та включення ЗМІ різних типів, не тільки національних, а й локальних, не тільки мейнстрімних, а й активістських. З іншого боку, ЗМІ – це хоча й далеко не ідеальне джерело інформації про протестні події, але воно є доступним та дозволяє охопити справді широкий спектр подій, а не лише окремі протести.

Поставити спостерігача у кожному населеному пункті України для відслідковування протестів та надання невикривленої інформації має змогу хіба що держава. Однак наявна інформація про мирні зібрання від Департаменту громадської безпеки Міністерства внутрішніх справ України представлена лише в дуже узагальненому вигляді, до того ж, вона не включає нелегальних та непроанонсованих заздалегідь акцій.

Отже, у вересні 2009 р. Центр дослідження суспільства розпочав проект *Ukrainian Protest and Coercion Data* (UPCD). Збір даних здійснювався волонтерською групою Центру дослідження суспільства за допомогою студентів кафедр соціології та політології Національного університету «Києво-Могилянська академія». Представлені у звіті дані охоплюють період 12 місяців з 1 жовтня 2009 р. по 30 вересня 2010 р.

Цілі проекту не включали перевірку низки чітко окреслених гіпотез, натомість нашим завданням було створення публічної бази даних, що могла б використовуватися для різноманітних досліджень протестів, суспільних рухів та їх взаємодії з державою в Україні. Іншим завданням UPCD було зробити низові протестні ініціативи більш помітними для широкої громадськості, журналістів, науковців та політиків. Як ми побачимо нижче, більшість протестів через соціально-економічні проблеми здійснюються неформальними ініціативами без жодної підтримки політичних партій та формальних неурядових організацій. Піднімаючи нагальні соціальні проблеми, вони лишаються розпорошеними, локальними, без ресурсів та впливових союзників, поза увагою провідних ЗМІ, часто навіть не володіють інформацією про аналогічні ініціативи, що борються з дуже схожими проблемами в інших містах і областях України, та їхній досвід перемог і поразок.

Таким чином, ми розглядаємо збір, узагальнення, аналіз і поширення інформації про протестні події не тільки як дослідницьку задачу, а й як один з необхідних перших кроків у налагодженні горизонтальних мереж солідарності та довіри задля створення масових і потужних рухів на захист базових соціальних прав мешканців нашої країни. У дусі публічної соціальної науки, розвиток якої є однією з головних задач Центру дослідження суспільства, наукове пояснення не є самоцінним, а, в першу чергу, є засобом і поштовхом до прогресивних змін у суспільстві.

МЕТОДОЛОГІЯ

Проект *Ukrainian Protest and Coercion Data* є адаптацією методології дослідження *European Protest and Coercion Data*¹ (EPCD) до особливостей українського суспільства. Метою EPCD було створення тривалої безперервної бази даних європейських протестів та реакції влади на основі інформації з повідомлень ЗМІ. Результатом стали бази даних протестних і репресивних подій для 28 європейських країн за період з 1980 по 1995 рр. Окрім того, бази даних за подібною методологією були створені для кількох країн Латинської Америки² та Азії³.

В українському проекті були збережені головні принципи створення бази EPCD, а саме:

- Окремо кодується кожна протестна чи репресивна дія, яка відбулася під час одного протесту, навіть якщо вона є безпосереднім продовженням попередніх дій (наприклад, демонстрація, яка закінчилась мітингом і супроводжувалася арештами, рахується як три протестні дії – демонстрація, мітинг та арешт).
- Багатоденний протест кодується як кілька окремих протестних подій, кожна з яких відповідає одному дню протесту (наприклад, кожен день багатоденного страйку рахується як окрема протестна дія).
- Кодуються тільки ті події, про які повідомлено, що вони відбулись або відбуваються; анонси подій не кодуються.
- Не кодуються події, якщо неможливо чітко визначити, в якому місті вони сталися та в який день.

За прийнятою методологією одиницею кодування є протестна дія, тобто чітко визначена у місці і часі дія, яка включає:

- політичні або соціальні вимоги, що зачіпають інтереси певної особи або групи осіб поза самими протестувальниками;
- фізичну дію (таким чином, до числа протестних дій у базі UPCD не відносяться протестні заяви або петиції через надзвичайну простоту їх поширення та сумнівну ефективність у Інтернет-добу).

Крім того, фіксувалася реакція влади або інших цілей протесту на протестні дії у вигляді поступок, переговорів або репресій.

2 Latin American Political Protest Project – <http://faculty.mwsu.edu/politicalscience/steve.garrison/LAPP.asp>.

3 Nam T. What You Use Matters: Coding Protest Data // PS: Political Science & Politics. – 2006. – Vol. 39. – № 2. – P. 281-287.

База даних UPCD складається з двох частин:

- 1) бази закодованих подій, де, зокрема, фіксуються форми колективних дій, до яких вдаються протестувальники (репертуар протестів); тематика, суб'єкти та об'єкти протестних дій; місце та час; кількість протестувальників тощо;
- 2) супровідна база повних текстів повідомлень з зазначенням джерела та дати публікації, до якої можна звернутися в разі необхідності для глибшого аналізу. Обидві частини база з'єднані між собою через унікальний ID кожної події.

З 28 вересня 2009 р. вручну кодуються всі поточні протестні дії та реакція на них, що ставалися на території України, з щоденних новин більше ніж 100 загальнонаціональних, обласних та активістських сайтів. Обираючи обласні сайти (що складають понад 80% вибірки джерел), ми намагалися включити всі ЗМІ з регулярно оновлюваною щоденною стрічкою новин, які б повідомляли про соціальні або політичні події, в кожній області України. Активістські сайти були обрані таким чином, щоб охопити усі сектори політичного та громадянського активізму в Україні та не втратити події, що можуть систематично ігноруватися мейнстрімними ЗМІ, навіть якщо сайти оновлювалися не регулярно. За рідкісними винятками, серед них не було вузько спрямованих сайтів певних організацій. Навпаки, підбиралися такі джерела, що намагаються висвітлити події в рамках певної соціальної тематики або ж ідеології суспільних рухів чи політичних партій.

Повний опис методології проекту UPCD, кодувальної схеми та список джерел моніторингу доступний на сайті Центру дослідження суспільства, так само як і бази даних закодованих подій та повних текстів повідомлень зі ЗМІ⁴.

Класифікації стратегій, тактик і тематик протестів, які використовуються в звіті, пояснені в першому розділі «Загальний аналіз протестної активності в Україні».

4 <http://cedos.org.ua/uk/protestmonitor>.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОТЕСТНОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

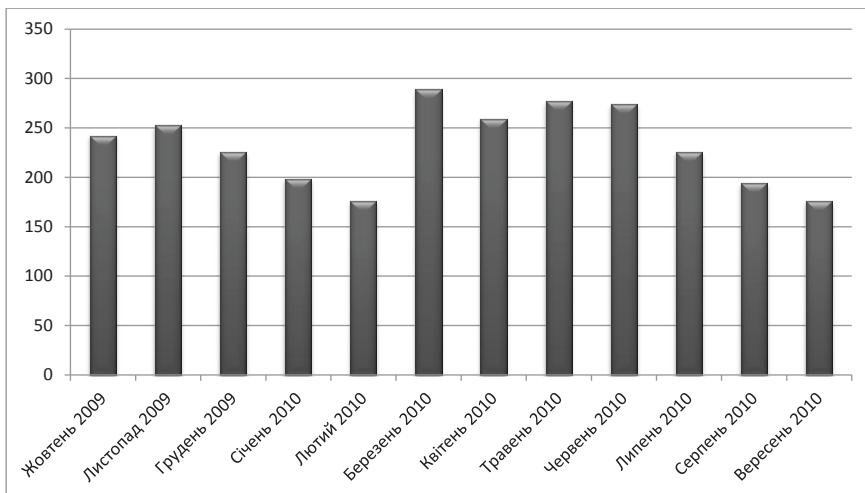
За період з 1 жовтня 2009 до 30 вересня 2010 було закодовано загалом 3 621 дію, з них 2 788 підпадають під визначення протестних дій.

Як було зазначено в вище, за методологією моніторингу кодуються окремі протестні дії, а не події, тому наведені нижче дані означатимуть саме окремі протестні дії, яких могло бути від однієї до кількох десятків в межах одного протесту. Таким чином, на певні протестні події, які тривали довше або супроводжувалися складною конфронтацією, припадає більше протестних дій. Отже, чим конфліктніша подія, тим більше протестних дій на неї припадає.

2 788 протестних дій означає, що в Україні за рік моніторингу в середньому відбувалося майже 8 протестних дій щодня.

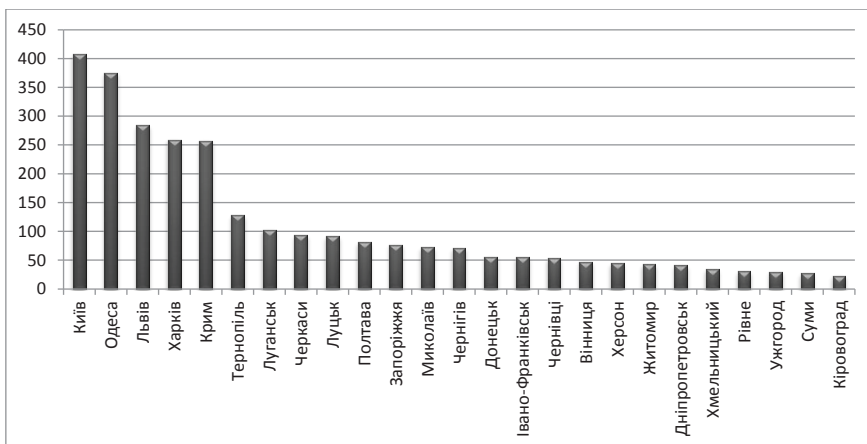
Слід зазначити, що як загальна кількість протестних дій та реакцій на них, так і кількість дій по окремих категоріях може бути дещо вищою, оскільки про деякі події повідомляється іноді з великим запізненням. Однак кількість таких «запізнілих» подій зазвичай досить незначна і малоймовірно, що вони можуть справити помітний вплив на викладені у звіті тенденції та закономірності.

Графік 1.1 Динаміка протестів за рік

Як видно з Графіку 1.1, найбільший ріст протестної активності припадає на період після президентських виборів 2010 р. з березня по червень, з подальшим поступовим спадом. Період безпосередньо після другого туру президентських виборів, які відбулися 7 лютого 2010, пройшов відносно спокійно, і загалом тижні до і після виборів характеризуються чи не найбільшим затишшям за рік. Цікаво, що така сама тенденція спостерігається у вересні, напередодні місцевих виборів.

Графік 1.2. Географія протестів

Як показує графік 1.2, за цей час найбільша протестна активність мала місце в Київській, Одеській, Львівській, Харківській областях та в Криму. Найспокійнішими областями були Кіровоградська, Сумська, Закарпатська та Рівненська. Переважна більшість згаданих в ЗМІ протестних дій сталися в обласних центрах. Це може свідчити як про концентрацію конфліктів у великих містах, так і про те, що протести в містечках і селах рідше потрапляють навіть в обласні новини.

Сплески високої протестної активності в областях найчастіше пов'язані з довготривалими протестами: насамперед страйками і наметовими містечками. Одеська область характеризувалася високою протестною активністю до березня включно, але це зумовлено тривалим (понад півроку) наметовим містечком проти виселення з гуртожитку заводу сільськогосподарського машинобудування «Одес-селмаш». Оскільки за нашою методологією ми кодуємо кожен день тривалого протесту як окрему протестну дію, протест, що тривав кілька місяців, дав відповідну кількість протестних днів. Також Крим став гарячою точкою з жовтня по грудень у зв'язку з тримісячним наметовим містечком Центру з прав людини «Свобода» проти зловживань міліції та грудневим земельним конфліктом місцевих мешканців з агро-

фірмою «Крим» біля села Новопавлівка. Харківська область відзначилася тривалим та особливо жорстким протистоянням з травня по серпень з зв'язку із побудовою траси у парку Горького. У Львівській області понад два місяці тривало голодування арештованого колишнього голови Адміністративного апеляційного суду у Львові Ігоря Зварича через антиконституційні дії В. Ющенка. У Тернопільській області мешканці декількох сіл перекривали дорогу в грудні-січні та в липні проти побудови сміттєзвалища в їхній місцевості. Полтавська область була особливо активною у листопаді та серпні (через «італійський страйк» робітників П'ричозбагачувального комбінату у м. Комсомольськ). Волинська область – у жовтні і травні-червні у зв'язку з багатоденними страйками водіїв тролейбусів Луцького підприємства електро-транспорту через затримку виплати заробітної платні. Луганська область активно протестувала в червні (через багатоденні протести мешканців Свердловська проти екологічного забруднення місцевою шахтою). Натомість сусідня Донецька область є відносно спокійною. У Чернігівській області найбільшим протестом був травневий страйк робітників заводу «Білкозін», які вимагали покращення умов праці та виплати заборгованої заробітної платні. А у Черкаській області – місячний страйк водіїв та кондукторів Черкаселектротрансу з вимогами виплати заборгованостей у квітні.

Таблиця 1.1 Розподіл протестів за регіонами до та після другого туру президентських виборів 7 лютого 2010 р.⁵

Регіони	До виборів	Після виборів	Усі протести
Центральний	25,3%	32,1%	29,7%
Східний	12,7%	22,7%	19,2%
Південний	39,7%	20,0%	26,9%
Західний	22,3%	25,2%	24,2%
Разом	100,0%	100,0%	100,0%
N	974	1 814	2 788

Загалом протестна активність між регіонами за рік розподілена більш-менш рівномірно з менш активним Східним та більш активним Центральним регіоном, але помітні суттєві регіональні відмінності у період до та після виборів. Різко спала частота протестних дій у Південному регіоні, але підвищилася в Східному та Центральному, що пов'язане з припиненням тривалих наметових містечок в Одесі проти виселення з гуртожитку та Центру захисту прав людини «Свобода» в Криму проти зловживань міліції.

5 Тут і далі Західний регіон позначає Закарпатську, Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Чернівецьку, Волинську та Рівненську області; Центральний – Житомирську, Вінницьку, Хмельницьку, Київську, Черкаську, Кіровоградську, Полтавську, Чернігівську, Сумську області; Східний – Харківську, Луганську, Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку області; Південний – Одеську, Миколаївську, Херсонську області та Автономну республіку Крим.

Тематика протестів

За тематикою протести можна об'єднати в чотири широкі категорії⁶:

- *Боротьба за владу* – протести проти або на підтримку конкретних політиків / політичних партій чи уряду загалом, включаючи протести в рамках електоральних кампаній на підтримку того чи іншого кандидата;
- *Ідеологічні конфлікти* – історичні та ідеологічні питання, в більшості випадків пов'язані з регіональним поділом в Україні: український та російський націоналізми, ставлення до СРСР, ОУН-УПА та інші проблеми, які стосуються Другої світової війни, питання розміщення Російського чорноморського флоту в Севастополі, конфлікти навколо розколу Української православної церкви тощо;
- *Соціально-економічні конфлікти* – протести навколо соціально-економічних питань; найчастіше до них належали антизабудовні конфлікти, робітничі протести (насамперед, через затримку заробітної платні), житлові права (зокрема, протести проти виселення з гуртожитків), екологічні конфлікти, комунальні послуги, громадський транспорт, охорона здоров'я, освіта та багато інших;
- *Громадянські права* – захист громадянських прав і свобод (насамперед свободи слова), протести проти зловживань міліції, незаконних дій державних службовців та корупції.

Таблиця 1.2. Тематика протестних дій до та після другого туру президентських виборів 7 лютого 2010 р.

Тематика	До виборів	Після виборів	Усі протести
Громадянські права	15,5%	13,4%	14,1%
Ідеологічні конфлікти	16,1%	19,3%	18,2%
Соціально-економічні	56,5%	55,4%	55,8%
Боротьба за владу	11,9%	11,9%	11,9%
Разом	100,0%	100,0%	100,0%
N	974	1 814	2 788

6 Незважаючи на те, що кодувалися всі повідомлені протестні дії, ми не могли робити те саме для конфліктних питань, оскільки вимоги та слогани могли бути досить чисельними навіть для окремої протестної дії. Більше того, рідко коли можливо визначити, скільки саме з різноманітних учасників протестних дій підтримують ту чи іншу конкретну вимогу. Отже, ми намагалися ідентифікувати одне центральне конфліктне питання для протестних дій (так само як це робилося в проєкті *European Protest and Coercion Data*), визнаючи, однак, що кодування могло бути досить приблизним у деяких випадках.

Як показує Таблиця 1.2, тематика протестів майже не змінилася після виборів. Надалі переважна більшість протестів зосереджувалася навколо соціально-економічних питань (55,8% за рік): передусім йшлося про права робітників (особливо затримки зарплат), антизабудовні конфлікти, виселення з гуртожитків, екологічні протести та права дрібних підприємців. Після виборів загострились ідеологічні протести (19,3%), що стосувалися передусім традиційних тем ставлення до радянської історії, ОУН-УПА та інших питань українського націоналізму. Дещо зменшилася частка протестів за громадянські права (13,4%), серед них третина протестів стосувалась громадянських свобод, а також незаконних дій посадовців, зловживань міліції та свободи слова. Найменшу частку протестних дій складають протести, пов'язані з боротьбою за владу (11,9%). Майже чверть із них стосувалася президентських виборів, а 20% протестів – всеукраїнської кампанії проти нового міністра освіти Д. Табачника. Окрім того, значна частка протестних дій була спрямована проти В. Януковича та уряду загалом (8,9% та 8,2% відповідно), а в Одесі тривало протистояння противників та прихильників міського мера Е. Гурвіца (18 протестних дій).

Учасники протестів

Незважаючи на відносно високу кількість протестних дій в Україні, у 63,0% протестних дій (для яких була повідомлена чисельність учасників⁷) брали участь менше 100 протестувальників, а майже 30% протестних дій були проведені менш ніж 10 учасниками.

Таблиця 1.3. Розподіл чисельності учасників протестів за тематикою

Кількість учасників	Громадянські права	Ідеологічні конфлікти	Соціально-економічні	Боротьба за владу	Усі протести
<10	57,1%	12,6%	30,7%	13,0%	29,6%
<100	28,6%	46,3%	30,5%	35,5%	33,4%
<1000	12,8%	29,7%	34,6%	31,9%	30,6%
>1000	1,5%	11,4%	4,1%	19,6%	6,5%
Разом	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N	409	510	1 576	293	2 788

⁷ До результатів щодо чисельності протестувальників слід ставитися з обережністю, оскільки навіть приблизна кількість учасників протестних дій була повідомлена лише для 52,2% усіх протестних дій. Однак є обґрунтовані підстави припускати, що кількість протестувальників у маленьких протестах повідомлялася рідше, ніж для великих. Великий масштаб протесту є сенсаційним сам по собі і з більшою ймовірністю буде згаданий у новинах. Окрім того, для нелегальних дій, таких як напади на пам'ятники (що здійснюються, ймовірно, групами до 10 чоловік), очевидно, кількість учасників майже не повідомляється. Таким чином, якщо результати мають суттєве зміщення, то, скоріш за все, в реальності частка маленьких протестів є навіть більшою.

Таблиця 1.3. певною мірою підтверджує та доповнює висновки численних попередніх досліджень «громадянського суспільства» в Україні⁸: у нашій країні протестні ініціативи в середньому мають низький мобілізаційний потенціал. Більше того, соціально-економічні протести та протести на захист громадянських прав у середньому були значно менш чисельними, ніж протестні дії, пов'язані з боротьбою за владу або ідеологічними конфліктами.

Наші дані свідчать не тільки про слабкість «громадянського» суспільства, а й про його розкол: інституціоналізоване «громадянське суспільство» відірване від низових протестних ініціатив. Політичні партії або політики брали участь тільки в 24,4% протестних дій, а неурядові організації (НУО)⁹ – в 16,4%. З іншого боку, в 40,2% протестних дій брали участь виключно представники групи, яких безпосередньо торкалася проблема, організовані не більше ніж у неформальні ініціативи (це могли бути спонтанні зібрання громадян, робітників у випадку трудових конфліктів або мешканців сусідніх будинків в антизабудовних та екологічних протестах, студентів у випадку протестів через освітні проблеми тощо). У таких випадках не повідомлялося про участь жодних політичних партій, НУО, профспілок і навіть непартійних ідеологічних груп, включно з екологічними.

Таблиця 1.4. Розподіл основних учасників протестів за тематикою

Тематика	Політики / партії	НУО	Лише неформальні ініціативи	Усі протести
Громадянські права	19,2%	32,2%	8,1%	14,7%
Ідеологічні конфлікти	35,9%	15,7%	3,8%	18,3%
Соціально-економічні	19,9%	40,3%	84,2%	56,5%
Боротьба за владу	25,0%	11,8%	3,8%	10,5%
Разом	24,4%	16,4%	40,2%	100,0%
N	679	457	1 121	2 788

- 8 Середня кількість людей, що не належали до жодної добровільної організації, за даними всеукраїнського моніторингу Інституту соціології НАНУ протягом 1990-х років і до 2002 р. постійно перевищувала 80%. – Матусевич В. Громадянське суспільство в Україні: передумови становлення // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 205-206. На кінець 2009 р. в Україні нараховувалося 63 тис. неурядових організацій (відповідно до даних Міністерства юстиції України), однак, як зазначають аналітики, станом на 2009 рік в Україні «активно діяло» не більше 3-4 тисяч з офіційно зареєстрованих НУО, причому в 2006 році ця кількість оцінювалась у 4-5 тисяч. – Паливода Л., Голота С. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2009 роки: Звіт за даними дослідження. - Київ: ТОВ «Видавничий Дім «КуПол», 2010. – С. 18.
- 9 З числа НУО виключалися політизовані/ідеологічні непартійні об'єднання (часто зареєстровані як громадські організації), в тому числі й екологічні.

При тому, що більшість протестних дій порушували соціально-економічні питання, менш ніж 20% протестів за участі політиків або політичних партій були пов'язані, насамперед з соціально-економічними проблемами. Протестні дії за участі НУО стосувалися соціально-економічних проблем удвічі частіше (40,3%), тим не менше, значно рідше, ніж у середньому. Натомість переважна більшість протестів за участі виключно неформальних ініціатив (84,2%) зосереджувалися саме на соціально-економічних проблемах. У випадку ідеологічних конфліктів ситуація цілком протилежна: ці питання вдвічі частіше, ніж у середньому (35,9% до 18,3%), висувалися в протестних діях за участі політичних партій або політиків, у той час як для протестів за участі виключно неформальних ініціатив їх частка була надзвичайно малою.

Загалом дані свідчать про низьку увагу до соціально-економічних проблем інституціоналізованим «громадянським суспільством» при підвищеній увазі до ідеологічних конфліктів, пов'язаних з регіональними культурно-історичними відмінностями, в протестних мобілізаціях з боку політиків та політичних партій. Соціально-економічні ж питання в середньому викликають найбільшу кількість протестних дій, які проводяться переважно неформальними протестними ініціативами (59,9% від усіх соціально-економічних протестів), без участі жодних політичних партій, НУО, профспілок або ідеологічних непартійних об'єднань. З іншого боку, це свідчить про те, що соціально-економічні протести розпорошені, мають менші ресурси для мобілізації та менш політизовані, спрямовані, насамперед, проти локальних опонентів, проблем та рідко коли зачіпають глибші структурні причини на національному рівні.

Цілі протестів

З даних, наведених у Таблиці 1.5, видно, що залежно від тематики протестів протестувальники можуть атакувати, критикувати або апелювати до різних цілей, об'єктів протестів організацій або осіб. Найчастіше, але далеко не в більшості випадків (25,2%), серед цілей протестів були органи місцевої влади, особливо якщо тематика протестів була пов'язана з соціально-економічними проблемами (36,1%). При цьому центральні органи державної влади були цілями лише 13,2% соціально-економічних протестів, а конкретні політики або політичні партії ставали об'єктами протестів надзвичайно рідко. Це підтверджує попередній висновок про локалізацію, розпорошеність і деполітизацію соціально-економічних протестів. До центральних органів державної влади найчастіше зверталися або критикували під час протестів на захист громадянських прав (34,5%). Правоохоронні органи також ставали частим об'єктом протестів за громадянські права (39,4%), оскільки значна кількість таких протестів стосувалося зловживань міліції. Особливістю ідеологічних конфліктів було те, що вони не мали конкретної цілі протесту у майже половині випадків (46,8%), тобто були орієнтовані виключно на привернення уваги медіа та ствер-

дження ідентичності учасників. Очікувано, що політики або партії є ціллію трохи більше ніж половини всіх протестів, пов'язаних із боротьбою за владу (53,4%).

Таблиця 1.5. Розподіл цілей протестів за тематикою

Цілі ^a	Громадянські права	Ідеологічні конфлікти	Соціально-економічні	Боротьба за владу	Усі протести
Центральні органи влади	34,5%	12,2%	13,2%	16,0%	16,4%
Місцева влада	10,8%	8,8%	36,1%	15,0%	25,2%
Правоохоронні органи	39,4%	1,4%	2,0%	2,7%	7,5%
Політики / партії	21,0%	8,0%	1,5%	53,6%	11,0%
Без конкретної цілі	4,6%	46,9%	2,7%	9,9%	11,8%
Разом	14,7%	18,3%	56,5%	10,5%	100%
N	409	510	1 576	293	2 788

Стратегія і тактика протестів

Для аналізу форм протестів була використана класифікація логік протестних стратегій італійських дослідників Д. делла Порта та М. Діані¹⁰:

- *Логіка чисельності* означає дії, успіх яких прямо залежить від кількості учасників, наприклад, марші, мітинги, демонстрації;
- *Логіка шкоди* означає дії, які мають на меті завдання шкоди об'єктам протесту, включаючи не тільки пряме насильство проти людей чи власності, але також дії, що передбачають завдання шкоди у непрямий спосіб, як страйки або бойкот.
- *Логіка відданості* означає дії, що демонструють відданість справі шляхом власної самопожертви протестувальників, наприклад, голодування, чергування, наметові містечка;
- *Символічна логіка* – ця стратегія не входить до класифікації Донателли дела Порта і Маріо Діані, але деякі протестні дії намагаються досягнути мети, кидаючи виклик символам або ідентичностям у непрямий (хепенінги чи театральні перформанси) або прямий спосіб (атакуючи символічні об'єкти, наприклад, пам'ятники).

a Сума відсотків по цілях може перевищувати 100%, оскільки деякі протести мали більш, ніж одну ціль.

10 Della Porta, D., Diani, M. Social Movements: An Introduction. – Malden: Blackwell Publishing, 2006. – P. 171.

Таблиця 1.6. Розподіл стратегій протестних дій за тематикою протестів

Стратегія	Громадянські права	Ідеологічні конфлікти	Соціально-економічні	Боротьба за владу	Усі протести
Логіка відданості	39,6%	0,8%	21,1%	1,0%	18,0%
Логіка шкоди	4,7%	14,1%	31,7%	14,3%	22,7%
Логіка чисельності	35,2%	56,5%	39,7%	56,3%	43,9%
Символічні	20,5%	28,6%	7,4%	28,3%	15,4%
Разом	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N	409	510	1 576	293	2 788

В Таблицях 1.6, 1.7 і 1.8 наведені дані про розподіл стратегій, які використовувались протестувальниками, відповідно до тематики, учасників та цілей протестів. Наведені цифри у Таблицях 1.7 та 1.8 включають усі випадки, коли ці учасники або цілі протестних дій згадуються, навіть якщо вони фігурують разом з іншими учасниками або цілями. Згідно з Таблицею 1.6, майже в половині випадків протестувальники послуговувались логікою чисельності (43,9%), особливо в ідеологічних та політичних протестах (приблизно 56%). Такі протести найбільше підтримувалися політиками або партіями (66,3%), трохи менше - НУО (51,6%), та найчастіше спрямовувалися проти уряду або місцевої влади (53,3% та 60,1% відповідно). Найтиповішими формами таких протестів були пікети та мітинги.

Майже у чверті всіх дій учасники протестів зверталися до логіки шкоди (22,7%), особливо до страйків в трудових та перекриття дороги в антизабудовних конфліктах. Загалом ця логіка найчастіше використовувалася саме під час соціально-економічних конфліктів (31,7%). Неформальні ініціативи використовували її в чотири рази частіше, ніж політичні партії або НУО (у 36,0% випадків) У таких протестних діях брали участь переважно неформальні ініціативи, і вони відносно частіше використовувалися проти місцевої влади.

Таблиця 1.7. Розподіл стратегій протестних дій за основними учасниками протестів

Стратегія	Політики / партії	НУО	Неформальні ініціативи	Усі протести
Логіка відданості	12,1%	17,9%	22,9%	18,0%
Логіка шкоди	8,7%	8,8%	36,0%	22,7%
Логіка чисельності	66,3%	51,6%	32,3%	43,9%
Символічні	13,0%	21,7%	8,7%	15,4%
Разом	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N	679	457	1 121	2 788

У 18,0% протестних дій застосовувалась логіка відданості, причому майже виключно під час протестів через соціально-економічні питання та на захист грома-

дянських прав. Найчастішими формами, до яких звертались протестуючі, були наметові містечка (68,5%) та голодування (26,1%). Неформальні ініціативи зверталися до таких протестів частіше за НУО та політичні партії. Саме логіку відданості найчастіше застосовували в протестах проти правоохоронних органів, рідше - в протестах, що зверталися до органів державної влади, політиків або політичних партій. Іншою особливістю протестних дій за логікою відданості була їх малочисельність: в 93% в них брали участь менше 10 осіб.

Лише 15,4% від усіх протестних дій відбувалися за символічною логікою, причому найменше вона використовувалася неформальними ініціативами та під час соціально-економічних протестів. Загалом після виборів зменшилася частка протестів за логікою відданості та збільшилася частка протестів за логікою чисельності.

Таблиця 1.8. Розподіл стратегії протестних дій за головними цілями протестів

Стратегія	Центральні органи влади	Місцева влада	Правоохоронні органи	Політики / партії	Усі протести
Логіка відданості	22,7%	4,1%	40,4%	24,4%	18,0%
Логіка шкоди	7,0%	26,4%	10,1%	16,9%	22,7%
Логіка чисельності	53,3%	60,1%	38,5%	33,2%	43,9%
Символічні	17,0%	9,4%	11,1%	25,4%	15,4%
Разом	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N	458	702	307	208	2 788

Окрім стратегії, протестні дії аналізувалися також за тактикою дії, яку ми класифікували наступним чином:

- *Конвенційні протести* – відомі і загальноприйняті форми протесту, які не здійснюють безпосередній тиск на цілі протесту. Наприклад, пікети, мітинги, демонстрації, перформанси.
- *Конфронтаційні протести* – протестні дії, що передбачають безпосередній тиск на цілі протесту («пряма дія»), але не супроводжуються нанесенням безпосередньої шкоди людям або майну. Наприклад, блокування, перекривання руху, страйк, голодування.
- *Насильство* – протестні дії з нанесенням безпосередньої шкоди людям або майну. Наприклад, побиття або вандалізм

Таблиця 1.9. Розподіл тактики протестних дій за тематикою протестів

Тактика	Громадянські права	Ідеологічні конфлікти	Соціально-економічні	Боротьба за владу	Усі протести
Конвенційна	74,8%	74,5%	64,5%	80,9%	69,5%
Конфронтаційна	23,7%	16,1%	32,4%	7,5%	25,5%
Насильство	1,5%	9,4%	3,2%	11,6%	4,9%
Разом	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N	409	510	1 576	293	2 788

Як і слід було очікувати, більшість протестних дій мали загальноприйнятні, конвенційні форми, при цьому насильницькі дії становлять менше 5% від усіх протестів. Однак використання певного типу тактики відрізняється залежно від тематики протестів. Найчастіше до конфронтаційної тактики вдавалися під час соціально-економічних протестів і дещо рідше в протестах на захист громадянських прав, насамперед, у формі страйків, перекривання руху та голодувань. Натомість в ідеологічних протестах та в протестах, пов'язаних з боротьбою за владу, була більша частка як конвенційних, так і насильницьких дій, переважно у формі бійок та актів вандалізму.

Таким чином, соціально-економічні протести виявлялися більш радикальними за формою, частіше застосовуючи логіку шкоди та конфронтаційні дії (хоч і рідше вдаючись до безпосереднього насильства), ніж протестні дії, пов'язані з ідеологічними конфліктами або боротьбою за владу. Як і слід було очікувати, неформальні ініціативи були більш готовими до радикальних дій, натомість представники інституціоналізованого «громадянського суспільства» схилилися до загальноприйнятих конвенційних форм протестів, насамперед за логікою чисельності.

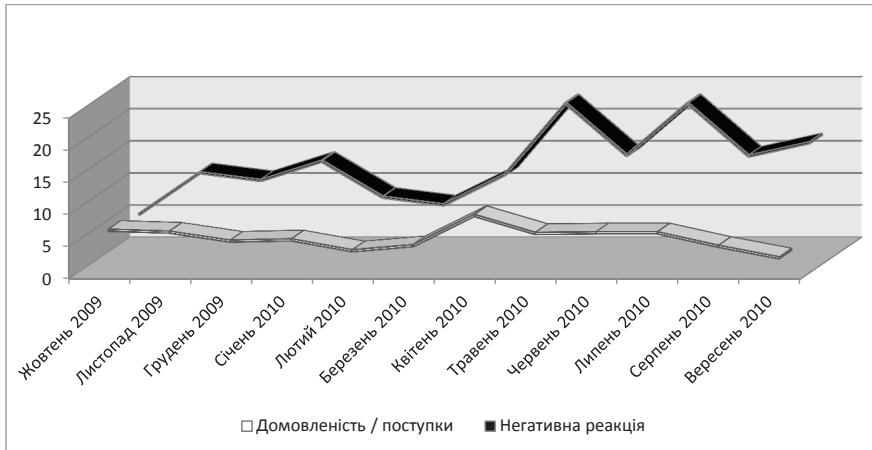
Наслідки протестних дій: поступки і репресії

У середньому за весь час моніторингу на кожні 100 протестів припадало 13,7 репресивних дій та 5,5 випадків поступок. Якщо порівнювати період до президентських виборів (жовтень 2009 р. – лютий 2010 р.) та після них (березень – вересень 2010 р.), можна спостерігати тенденцію до зростання кількості негативних реакцій влади у поствиборчий період. До виборів на 100 протестів налічувалося в середньому 10,8 негативних реакцій, а після них – 15,2 негативних реакцій на 100 протестів. Тенденція зберігається навіть якщо врахувати той факт, що влада неоднаково реагує на протести різної тематики. Іншими словами, зростання негативних реакцій влади не можна пояснити тематикою протестів у поствиборчий період.

Ідеться як про безпосередні дії правоохоронних органів проти активістів (арешти, сутички, блокування руху), так і про судові справи, заборони проведення заходів,

обшуки причетних до протестної активності та інші форми прямого чи опосередкованого перешкоджання з боку уповноважених державою осіб.

Графік 1.3. Динаміка наслідків протестних дій за жовтень 2009 – вересень 2010 (кількість реакцій, що припадає на 100 протестів)

Як стверджує політична опозиція діючому уряду, новий Президент та уряд систематично порушують Конституцію, погіршують ситуацію щодо дотримання прав людини, перешкоджають свободі слова та можливості висловити протест проти влади. Харківська правозахисна група та Український Гельсінська спілка з прав людини були стурбовані репресіями проти профспілкових активістів та намірами ліквідувати Управління моніторингу прав людини у складі МВС. Резонанс викликало позбавлення судом опозиційного телеканалу «5 канал» права користуватись частиною ефірних частот. Партія «Батьківщина» заявляла про тиск, який чинить влада на журналістів, аби ті не відвідували прес-конференції партії, та про «брутальні репресії» проти її представників. Таким чином, доцільно з'ясувати, як позначилась зміна уряду на ставленні влади до протестів.

Логічно, що негативна реакція за минулого та за діючого уряду спрямована на різних суб'єктів протестної активності, наприклад, на політичних опонентів. Справді, дещо зросла кількість відповідних дій влади по відношенню до політичних партій (до виборів на 100 протестів припадало 14,4 випадків репресій, а після виборів їх відносна кількість зросла до 18,4). Якщо до виборів під негативні дії влади деколи підпадала Партія Регіонів, то тепер вона користується привілеями. Натомість Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) та партія «Батьківщина», що з'явилися на протестній арені,

одразу потрапили під приціл правоохоронних органів. Так, у травні представникам БЮТ у регіонах як мінімум тричі не вдавалося добратись до Києва, щоб взяти участь у протестах, оскільки їх зупиняла міліція. У серпні СБУ обшукала Кримський офіс партії «Батьківщина». Проте основна мішень репресій, як і раніше, найактивніша партія-протестувальник – ВО «Свобода».

Зі зміною влади дещо змінилось реагування на різні тематики конфліктів. Співвідношення репресій до протестуючих з проблем громадянських прав зросло з 9:100 до 13:100. Також зросла негативна реакція на протести з ідеологічних питань (включно з протестами щодо спірних проросійських рішень влади): якщо раніше одна репресивна дія припадає на кожен шостий протестний епізод, то тепер – на кожен четвертий. З іншого боку, відношення влади до різних типів протестів багато в чому залишилось незмінним. Найбільше уваги, як і раніше, привертають конфлікти навколо ідеології та боротьби за владу, найменше – соціально-економічні. Влада частіше йде на поступки, коли конфлікт стосується саме економіки, державних послуг або власності. Наразі соціально-економічні протести рідко коли ставлять питання системних змін і часто навіть не зачіпають позиції конкретних представників влади. Вимоги протестувальників переважно конкретні і локальні, щодо яких легко надати обіцянки та піти на часткові поступки. У свою чергу, політичні та ідеологічні протести частіше супроводжуються пошкодженням майна та сутичками між опонентами, даючи правоохоронцям більше приводів для втручання. Нарешті, не можна не враховувати тенденцію до зростання репресивних дій влади проти опозиції та у випадках, коли під сумнів ставляться її політичні рішення чи ідеологічний курс.

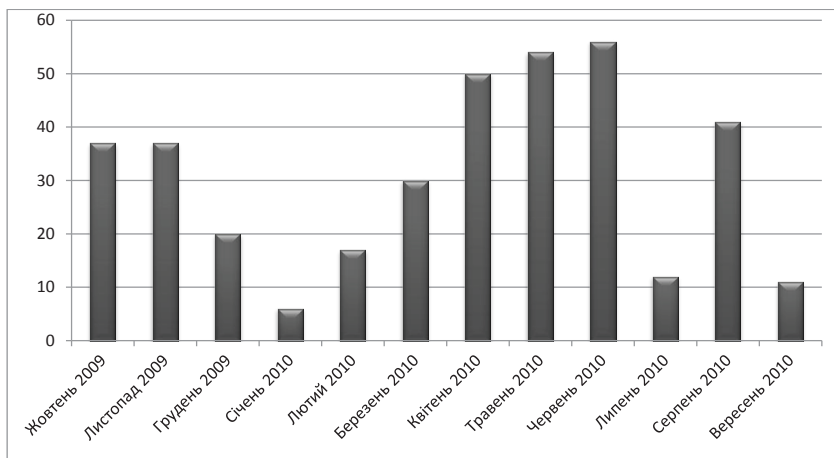
Репресії у третині випадків відбуваються у формі арештів та затримань, вдвічі рідше це заборони на проведення протестних акцій. Наведені дані не дають повної картини форм негативних реакцій влади, оскільки про частину репресивних дій майже не повідомляють в медіа, як, скажімо, про звільнення за активний протест під час трудового конфлікту на підприємствах.

Таким чином, звинувачення діючого уряду в антидемократичних діях мають під собою певні підстави, хоч і є дещо перебільшеними. Загальна кількість репресивних дій зросла, але якісні особливості реагування влади на протести лишилися багато в чому незмінними в порівнянні з останніми місяцями президентства В. Ющенка, тому зарано говорити про повернення «кучмізму» чи встановлення в Україні авторитарного режиму. Тим більше, що домінуюча тактика влади по відношенню до протестувальників, як і раніше, ігнорування.

РОЗДІЛ 2. РОБІТНИЧІ ПРОТЕСТИ

За рік в Україні відбулася 371 протестна дія, пов'язана з трудовими конфліктами, що склало 13,3% від усіх протестних дій. Можна сказати, що в середньому в Україні щодня відбувалося більше однієї такої протестної дії. Динаміка робітничих протестів за цей період відображена на Графіку 2.1. Загалом вона мало відрізняється від загальної протестної динаміки.

Графік 2.1. Динаміка робітничих протестів за рік

Таблиця 2.1. Розподіл робітничих протестів за регіонами

Регіон	Робітничі протести	Усі протести
Центральний	41,8%	29,7%
Східний	22,4%	19,2%
Південний	11,9%	26,9%
Західний	24,0%	24,2%
Разом	100,0%	100,0%
N	371	2 788

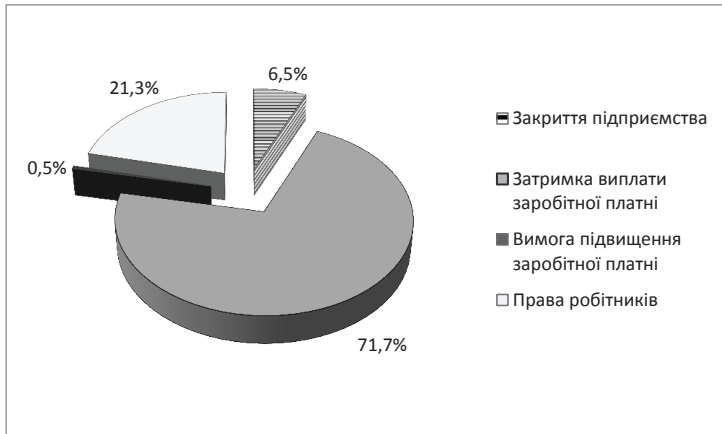
У Таблиці 2.1 порівнюється регіональний розподіл робітничих протестів із регіональним розподілом усіх протестних дій в Україні. На фоні цього порівняння очевидно виділяється різниця між протестами загалом та робітничими протестами у центральному та південному регіонах. Активність робітників центрального регіону

можна пояснити тим, що в цьому регіоні відбулося кілька найбільш тривалих страйків (зокрема, на комунальному транспортному підприємстві «Черкаселектротранс»).

Тематика робітничих протестів

Робітничі протести класифіковані на чотири підвиди у відповідності до їх проблематики: це протести через закриття підприємств, невиплату заробітної платні, протести з вимогами підвищення заробітної платні та ті, що піднімають комплексне питання прав робітників (зокрема, протести проти проекту Трудового кодексу, робітничі протести, що піднімають питання низьких соціальних стандартів чи соціального забезпечення, безробіття). На Графіку 2.2 відображено, скільки відсотків протестних дій стосувалися того чи іншого питання.

Графік 2.2 Тематика робітничих протестів

Отже, найчастіше робітничі протести викликалися затримкою виплати заробітної платні (більше 71% протестних дій). Невиплата заробітної платні позбавляє найманого працівника засобів до існування і стосується його інтересів найбільш безпосередньо. З іншого боку, невиплата заробітної платні є прямим і відвертим порушенням трудового договору.

На іншому боці ми спостерігаємо вкрай низьку кількість протестів з вимогами підвищити заробітну платню (менше 1% дій). Робітничі протести в Україні носять, переважно, реактивний, а не проактивний характер. Іншими словами, в більшості випадків робітники лише захищають свої існуючі права та життєвий рівень і не готові протестувати для покращення стану речей. Навіть якщо припустити, що в комплексному питанні «прав робітників», якого стосується більше 21% протестних дій, є певний відсоток протестів, що мали проактивний характер, під час яких робітники

висували вимоги, наприклад, покращення умов праці, частка проактивних протестів ледь перевищить п'яту частину.

Учасники та цілі робітничих протестів

У Таблиці 2.2 показано, скільки людей бере участь у протестах в Україні загалом, та окремо в робітничих протестах (без врахування протестних дій, де кількість учасників невідома – 37,7% від загальної кількості робітничих протестів).

Таблиця 2.2 Чисельність робітничих протестів

Кількість учасників	Робітничі протести	Усі протести
<10	2,6%	29,6%
<100	24,2%	33,4%
<1000	63,6%	30,6%
>1000	9,5%	6,5%
Разом	100,0%	100,0%
N	371	2 788

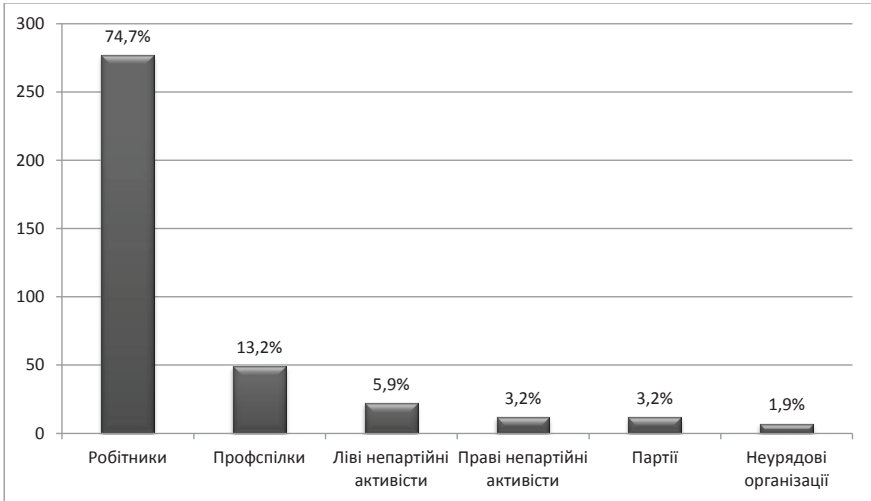
У середньому в робітничих протестах в Україні бере участь більше людей, ніж в протестах загалом, адже робітничі протести – це зазвичай протести цілих або значної частини (відносно великих) трудових колективів підприємств.

Найбільш чисельними робітничими протестами протягом року стали 3 демонстрації. У Першотравневій демонстрації в Дніпропетровську взяло участь близько 3,5 тис. людей. Протест робітників Сумського заводу ім. Фрунзе налічував близько 3 тис. учасників, які виступали проти зменшення заробітної платні. А близько 2 тис. робітників заводу «Луганськтепловоз» протестували проти затримки виплат зарплати та відсутності обіцяних замовлень від Укрзалізниці. Наступним за кількістю учасників іде «італійський страйк» на Полтавському гірничо-збагачувальному комбінаті (далі – ГЗК), на якому близько 1,3 тис. робітників почали навмисне дотримуватися всіх інструкцій та приписів на роботі, що значно зменшило прибутки компанії. Робітники вимагали повернення пільг та підвищення зарплати.

На Графіку 2.3 показано, хто бере участь у робітничих протестах в Україні. Варто підкреслити той факт, що майже у 75% протестних дій беруть участь лише робітники – без будь-яких союзників. Усі інші учасники протестів на цьому графіку (профспілки, партії, ліві та праві неагрійні активісти, неурядові організації) пороховані у всіх випадках, коли вони згадуються, навіть якщо вони згадуються разом з іншими учасниками.

Графік 2.3 свідчить про надзвичайно низьку активність будь-яких союзників, на підтримку яких могли б розраховувати робітники у своїй боротьбі.

Графік 2.3. Учасники робітничих протестів

Логічно, що найбільш активним союзником у цій боротьбі виступають профспілкові організації (більше 13% протестних дій). Однак зважаючи на ту роль, для якої історично призначалися профспілки, їх участь у робітничих протестах надзвичайно низька. Проблема полягає в тому, що українські профспілкові організації залишаються в переважній своїй більшості бюрократичними і часто досить номінальними структурами, тісно пов'язаними з адміністрацією та власниками підприємств. У такій формі вони навряд можуть чи навіть хочуть слугувати інтересам звичайних робітників і найчастіше не спроможні перевести незадоволення робітників в ефективну колективну дію. Винятками є незалежні профспілки, які вже самі по собі є проявом низової самоорганізації, а не номінальними бюрократичними структурами. На жаль, таких профспілкових організацій в Україні порівняно мало, але вони все-таки беруть участь у робітничих протестах. Тут можна згадати профспілки «Народна солідарність» та «Захист праці», які, зокрема, підтримували страйкарів на Полтавському ГЗК.

Окремо також варто звернути увагу на вкрай низьку активність інституціоналізованого «громадянського суспільства»: політичних партій (трохи більше 3% акцій) та неурядових організацій (менше 2%) у робітничій боротьбі. Цікаво також те, що підтримують робітників виключно партії крайнього лівого і крайнього правого спектру – ВО «Свобода», Комуністична партія України та Блок Н. Вітренко. Якщо зіставити цей факт із загальними показниками протестної активності українських партій та неурядових організацій (див. Таблицю 1.4), то їхня байдужість до проблем робітників стає ще більш очевидною. Можна стверджувати, що переважна більшість

робітничих протестів здійснюється неформальними групами самих же робітників. У Таблиці 2.3 показано, наскільки часто робітники різних типів підприємств брали участь у протестних діях.

Таблиця 2.3. Підприємства, робітники яких вдаються до протестів

Підприємства	Страйки	Усі робітничі протести
Підприємства недержавної форми власності	18,2%	21,3%
Комунальні транспортні підприємства	60,6%	37%
Інші державні або комунальні підприємства	17,2%	24,5%
Інші	3,9%	16,7%
Разом	100,0%	100,0%
N	204	371

Отже, як мінімум¹¹ 62% протестної активності відбувається на підприємствах державної або комунальної форм власності, і лише трохи більше 20% протестних дій відбувається на підприємствах недержавної форми власності. Багато приватних підприємств знаходяться в так званому «тіньовому секторі» економіки. У таких випадках наймані працівники часто працюють неофіційно, без будь-якого трудового договору, а отже й без офіційних прав і фактичної можливості боротися за них. Однак якщо приватне підприємство є достатньо великим і помітним на ринку, то ситуація змінюється. Для прикладу можна повернутися до «італійського страйку» на Полтавському ГЗК, який, як сказано вище, був наймасовішим страйком, зафіксованим за річний період.

Окрім керівництва підприємств, найчастішою ціллю робітничих протестів є органи місцевої влади (30,2%), що можна співвіднести із загальною тенденцією соціально-економічних протестів, 36% яких теж спрямовані до місцевих органів влади. Лише 11,1% протестних дій робітників були спрямовані до центральних органів влади (порівняно з 13,2% для соціально-економічних протестів і 16,4% протестів загалом).

Стратегія і тактика робітничих протестів

У Таблиці 2.4 показано, якими стратегіями керуються учасники робітничих протестів. Очевидно, що найчастішою стратегією є логіка завдання шкоди, яка охоплює майже 60% протестних дій (для порівняння – 22,7% по протестах загалом). Логіці чисельності відповідають лише 34,0% робітничих протестів (загалом – 43,9%), а дві інші стратегії застосовувалися дуже рідко. У Таблиці 2.5 наведено дані про те, до якої тактики вдаються робітники під час своїх протестів.

11 Ймовірно, цей показник більший, адже ми відносили до комунальних і державних підприємств лише ті підприємства, у формі власності яких ми були впевнені. У той же час, можливо, що деякі з тих підприємств, які ми віднесли до приватних, є комунальними чи державними.

Таблиця 2.4. Стратегія робітничих протестів

Стратегія	Робітничі протести	Усі протести
Логіка відданості	1,6%	18,0%
Логіка шкоди	59,8%	22,7%
Логіка чисельності	34,0	43,9%
Символічні	4,6%	15,4%
Разом	100,0%	100,0%
N	371	2 788

Хоча логіка завдання шкоди і домінує в робітничих протестах, цікавим є те, що лише незначний відсоток цих акцій носить насильницький характер і призводить до пошкодження майна чи завдання шкоди здоров'ю людей. Якщо точніше, то з жовтня 2009 року нами зафіксовано лише 10 подібних акцій, що стосувалися трудових конфліктів (близько 2,7%, що майже вдвічі менше, ніж по протестах загалом). Цікаво, що 8 із них відбулися в серпні-вересні 2010 року, 7 із цих 8 стосувалися страйку на Полтавському ГЗК. І навіть ці 8 акцій були здійснені не робітниками безпосередньо, а лівими та правими непартійними активістами. Акції полягали в розписуванні та розмальовуванні стін банку «Фінанси та Кредит», який належить тому ж власнику, що й Полтавський ГЗК.

Таблиця 2.5. Тактика робітничих протестів

Тактика	Робітничі протести	Усі протести
Конфронтаційна	61,2%	25,5%
Конвенційна	36,9%	69,6%
Насильство	1,9%	5,0%
Разом	100,0%	100,0%
N	371	2 788

Як видно з Таблиці 2.5, у робітничих протестах конфронтаційну тактику мала місце більш ніж удвічі частіше, ніж у протестах загалом. І навпаки – робітники вдвічі рідше вдаються до конвенційної і насильницької тактики.

Пояснення переважання логіки шкоди у робітничих протестах є дуже простим, адже тактикою, до якої вони найчастіше звертаються, є страйк. З жовтня 2009 року моніторинг зафіксував в Україні 32 страйки, значна частина яких були багатоденними, таким чином складаючи 204 протестні дії або 55% від усіх робітничих протестів. Саме страйк є традиційно ефективною для робітників формою протесту, що може нанести відчутні збитки власникам підприємств та збільшує ймовірність поступок із їхнього боку.

Найбільшим за кількістю учасників, як уже зазначалося, був страйк на Полтавському ГЗК. Найдовшим – страйк працівників «Луцькелектротранс», які вимагали

виплатити їм заборгованість по зарплаті за чотири місяці. Працівники не виходили на роботу з 12 травня по 13 червня. Майже наздогнали луцьких працівників їх колеги – водії та кондуктори «Черкаселектротранс», які вимагали виплатити їм 1,8 млн. грн. заборгованості зарплати. Цей страйк тривав із 25 березня по 23 квітня.

Як бачимо у Таблиці 2.3, переважна більшість цих підприємств (77,8%) знаходяться у комунальній або державній власності і лише 18,2% – приватні підприємства. Цей факт можна пояснити так само, як і відносно низьку участь останніх у робітничих протестах загалом.

Показовим є також те, що 60,6% усіх страйків в Україні відбувається на комунальних транспортних об'єктах. Якщо повернутися до Графіка 2.4, то колективи цих підприємств найбільш активно беруть участь у робітничих протестах загалом (37% всіх дій). Високу активність робітників комунальних транспортних підприємств можна пояснити тим, що від функціонування цих об'єктів залежить значна частина базової інфраструктури економіки, і зі збоями в їхній роботі важко не рахуватися.

Наслідки робітничих протестів: поступки і репресії

У Таблиці 2.6 наведено порівняння реакції влади та інших цілей протестів на протести загалом, на протести із соціально-економічної тематики та на робітничі протести.

Таблиця 2.6. Реакція на робітничі протести

Тематика	Поступки (на 100 протестів)	Негативна реакція (на 100 протестів)
Усі протести	6	14
Соціально-економічні	8	9
Робітничі протести	11	4

Типовою негативною реакцією на робітничі протести є звільнення активістів. Таку практику у цьому році застосовувала державна митниця у Сумах проти голови незалежної профспілки, також були звільнені активісти страйку на Полтавському ГЗК та відсторонені від роботи журналісти запорізької медіа-компанії після того, як вони направили в органи місцевої влади лист-протест. Цілком ймовірно, що кількість таких звільнень значно більша, адже це ефективна репресія проти робітничих активістів, про яку ЗМІ можуть і не повідомляти, не пов'язуючи звільнення з протестами. Арешти також часом використовувалися проти робітничих протестів. Так, після пікету працівників львівської компанії «Веет» був арештований один із робітників. Інші спроби арештів були або невдалі, або не йшли далі погроз.

З Таблиці 2.4 можна побачити тенденцію до меншої негативної реакції та більшої кількості поступок у робітничих протестах. Навіть якщо врахувати, що кількість

негативних реакцій в реальності є більшою (наприклад, тому, що про звільнення часто не повідомляють), тенденція залишається очевидною. Її можна пояснити наступним чином: робітничі протести (зокрема, страйки) прямо зачіпають матеріальні інтереси власників або заважають ефективному функціонуванню інфраструктури, тому владі та іншим об'єктам вигідніше піти на поступки. Робітничі протести вкрай рідко висувують політичні чи хоча б загальнонаціональні соціально-економічні вимоги, не виходять у площину владних відносин – частіше вони точкові та стосуються конкретного підприємства. Тому поки що вони не загрожують *status quo* тих, хто має владу.

Висновки

Незважаючи на надзвичайно низьку активність потенційних союзників, робітники в Україні борються за свої права. При цьому їхня боротьба в середньому залучає більше людей і частіше приносить позитивні результати, ніж протести, які стосуються інших сфер суспільного життя.

Якщо порівняти з іншими країнами Європи, то лише у 2010 році близько 30 тис. чеських державних службовців протестували проти зниження зарплатні (і згодом провели страйк, у якому взяло участь 100 тис.), 80 тис. словенських державних службовців страйкували проти замороження зарплатні, кілька мільйонів французів протестували проти пенсійної реформи, португальці провели загальнонаціональний страйк проти урізання зарплат і соціальних виплат, не кажучи вже про хвилю загальноєвропейського протесту, яка прокотилася наприкінці вересня і також була спрямована проти урізання зарплат і соціальних виплат.

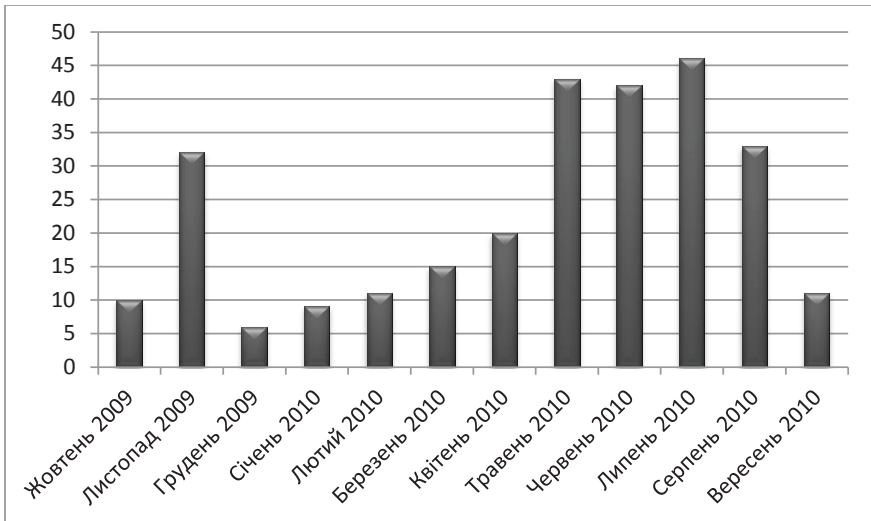
Неоліберальна економічна політика українського уряду багато в чому нагадує заходи, що впроваджують в Євросоюзі. Зокрема, до кінця 2010 року уряд планував прийняти у другому читанні проект нового Трудового кодексу, який, серед іншого, обмежує права незалежних профспілок, збільшує робочий час, спрощує процедуру звільнення робітника¹², через що зазнав значної критики і навіть викликав низку не надто великих протестів. Після бурхливої реакції громадськості на проект Податкового кодексу восени 2010 року, ці плани, ймовірно, були відкладені на найближче майбутнє. На порядку денному також стоїть проведення пенсійної реформи, яку влада обіцяла Міжнародному валютному фонду здійснити в обмін на нові кредити. У грудні 2010 року Президент і уряд почали говорити про масові скорочення державних службовців. Отже, приводів до мобілізації робітників не набагато менше, ніж в Європі, але українські робітничі протести виглядають не дуже яскраво на європейському фоні. Вони все ще надто слабкі, переважно зосереджені на локальних проблемах і їм бракує солідарності, щоб піднімати питання, важливі для робітників нашої країни.

12 Профспілка «Захист праці». Трудовий кодекс: 8 причин відчутти себе рабом // Хроніка самозахисту. – 21.04.2010. – <http://samozahist.org.ua/?p=30653>.

РОЗДІЛ 3. АНТИЗАБУДОВНІ ПРОТЕСТИ

Протести довкола будівельних проектів в Україні вже давно не є винятками. Часто в новинах можна зустріти повідомлення про демонстрації біля будівельного майданчика, блокування техніки чи силове протистояння між громадянами та приватними охоронцями. Проблема «забудов» загострилася у 2000-х роках, коли різко зросли ціни на землю та нерухомість, значно підвищуючи норму прибутку від будівництва і штовхаючи до пошуку все нових зручних майданчиків у переповнених містах. Через високий рівень корупції відведення земельних ділянок під будівництво часто проходило на відсутніх або дуже сумнівних юридичних підставах, призводячи до поширення сприйняття цієї проблеми як «незаконних забудов», хоча причини незадоволення будівельними проектами далеко не обмежуються корупцією або відсутністю законних підстав. Список причин для незадоволення включає приватне привласнення спільного простору, зведення корпоративних офісів та висотних будівель на місці скверів та дитячих майданчиків, знищення зелених зон у містах, пошкодження навколишніх будинків, зміну ландшафту історичних центрів міст тощо.

Графік 3.1. Динаміка антизабудовних протестів за рік

З жовтня 2009 р. по вересень 2010 р. було зафіксовано 278 протестних дій через будівельні проекти. Таким чином, частка антизабудовних протестів у загальній кількості протестних дій склала 10,0%, а серед соціально-економічних протестів – 17,6%. Дані свідчать про те, що питання забудов є однією з найбільш конфліктних соціальних проблем в Україні.

Динаміка антизабудовних протестів не надто відрізняється від динаміки протестних дій за цей період загалом. Після сплеску антизабудовної протестної активності в листопаді (32 протестні дії, насамперед, через тривале блокування входів до будинку № 48 по вул. Староєврейській у Львові, де велася реконструкція з метою облаштувати ресторан, яка шкодила навколишнім будинкам та спотворювала історичну частину міста), кількість протестних дій різко падає в грудні (6 протестних дій), але після президентських виборів у лютому поступово зростає аж до нового сплеску в травні-липні (більше 40 протестних дій щомісяця).

Беззаперечним центром антизабудовного протистояння став Харків (43,2% протестних дій), де з травня і фактично по вересень 2010 р. тривала конфронтація через побудову траси крізь парк ім. Горького для обслуговування елітних котеджів усередині лісопарку, що супроводжувалося вирубкою близько півтори тисячі дерев¹³. Саме в рамках кампанії за збереження харківського лісопарку відбувся і наймасовіший антизабудовний протест 19 червня, коли близько 2 тисяч екологічних активістів та простих громадян пікетували Київську районну раду в Харкові, де відбувалися громадські слухання з приводу вирубки траси, на які їх не допустили охоронці, посилаючись на брак вільних місць. Іншими центрами конфліктів навколо забудов були міста Київ (16,2%), Львів (9,4%) та Одеса (7,2%), де відбувався незвичайний для України проактивний протест мешканців вул. Церковної, що перекривали дорогу для перевезення важких вантажів з морського порту, яка проходить надто близько від житлових будинків, та вимагали відселення у район з кращими житловими умовами. Таким чином, 76% протестних дій сталися у цих чотирьох містах (включно з Харковом). Значна концентрація антизабудовних протестів відображає концентрацію капіталу у великих містах.

Учасники та цілі антизабудовних протестів

Загалом антизабудовні протести в гострій формі відтворювали притаманну для соціально-економічних протестів в Україні тенденцію до локалізації та деполітизації. У більше половини випадків (50,7%) протестні дії здійснювалися виключно місцевими

13 Детальніше див. *Вєдров О.* «Парк конфліктів: боротьба в парку Горького як дзеркало харківського суспільства» // *Спільне*: журнал соціальної критики. – 2010. – № 2. – С. 96-101. – <http://commons.com.ua/archives/8815>.

мешканцями, що безпосередньо зіткнулися з проблемою, організованими не більш ніж у неформальні ініціативні групи. У 37,4% протестних дій брали участь екологічні активісти (ця підтримка обмежувалася майже виключно конфліктом навколо парку ім. Горького у Харкові). Лише в 6,5% антизабудовних протестів брали участь НУО (не рахуючи екологічних) і лише в 4,7% – політичні партії або політики.

Локалізована і розпорошена природа антизабудовних протестів підтверджується і аналізом цілей протесту. 60,1% протестних дій були спрямовані проти підприємств, які вели безпосереднє будівництво, та їхніх працівників. Лише 24,5% протестних дій були спрямовані проти органів місцевої влади. Лише у 8 випадках за 12 місяців протестувальники зверталися до органів центральної влади.

Стратегія і тактика антизабудовних протестів

Таблиця 3.1. Стратегія антизабудовних протестів

Стратегія	Антизабудовні протести	Усі протести
Логіка відданості	32,4%	18,0%
Логіка шкоди	36,0%	22,7%
Логіка чисельності	24,8%	43,9%
Символічні	6,8%	15,4%
Разом	100,0%	100,0%
N	278	2 788

За стратегією боротьби антизабудовні протести значно відрізняються від середнього зрізу протестних дій в Україні загалом. Частіше, ніж у середньому, застосовувалися перекриття дороги, блокування техніки та фізичне протистояння з працівниками та охороною будівельних компаній. 83,3% з протестних дій за логікою відданості сталися в Харкові: наметове містечко та чергування використовувалися для забезпечення безперервного захисту дерев від вирубки. Логіка шкоди в переважній більшості випадків застосовувалася проти будівельних компаній, але в протестах проти місцевої влади вона використовувалася лише в 7,4% випадків.

Аналіз тактики вказує на частіше застосування прямої дії в антизабудовних конфліктах. Хоча більшість протестних дій залишаються конвенційними, частка конфронтаційних дій переважає їхню частку серед протестних дій загалом, причому насильницькі дії застосовувалися майже вдвічі частіше (насамперед, знесення будівельних парканів та пошкодження іншого майна, а також бійки і силове протистояння з працівниками будівельних компаній або правоохоронними органами).

Таблиця 3.2. Тактика антизабудовних протестів

Тактика	Антизабудовні протести	Усі протести
Конвенційна	58,3%	69,6%
Конфронтаційна	32,4%	25,5%
Насильство	9,4%	5,0%
Разом	100,0%	100,0%
N	278	2 788

Найчастішою формою протестної дії було перешкоджання руху транспорту та будівельним роботам (24,1%). Через довготривале протистояння у харківському парку Горького майже таку ж саму кількість протестних дій склало наметове містечко як форма протесту (23,0%). Далі, з великим відривом за частотою використання, йде пікетування (14,8%).

Наслідки антизабудовних протестів: поступки і репресії

При цьому протестні дії через будівельні проекти майже вдвічі частіше, ніж протестні дії загалом, стикалися з репресіями та негативною реакцією держави та будівельних компаній (23,7 репресивні дії на 100 протестних дій через будівельні проекти порівняно з 13,7:100 в середньому) і водночас більш ніж вдвічі частіше добивалися поступок з боку об'єктів протесту (11,9 позитивних реакцій на 100 протестних дій через будівельні проекти порівняно з 5,5:100 в середньому). Зокрема, тільки в Києві за період моніторингу було зупинено 7 забудов, у тому числі Київською міською радою було скасовано рішення про будівництво готелю в Бабиному Яру, а наслідком тривалої протестної кампанії проти будівництва біля Олександрівської (Жовтневої) лікарні стало остаточне рішення Вищого господарського суду на користь протестувальників. Локальний неполітизований характер боротьби сприяє частішому використанню конфронтаційних тактик прямої дії та насильства. А фізичне перешкоджання будівництву не дозволяє просто проігнорувати протест, як це трапляється для більшості протестних дій. З іншого боку, небагато ініціатив готові кидати виклик державній владі у прямий, а тим більше у насильницький спосіб. Держава ж застосовує проти протестувальників, насамперед, затримання і штрафи, а будівельні компанії переважно фізичне насильство.

Висновки

Наші дані свідчать не лише про майже відсутність зацікавленість інституціоналізованого «громадянського суспільства» в одній із найбільш важливих соціально-економічних проблем в Україні, але й вказують на суттєву обмеженість переважної

більшості антизабудовних протестів. Зосереджуючись на безпосередніх «ворогах» – будівельних компаніях або (значно рідше) органах місцевої влади, вони рідко коли виходять на політичний рівень і не кидають виклик житловій політиці, що сприяє зведенню елітного житла для отримання прибутку (часто через спекулятивний пере-продаж), при цьому не надаючи доступного житла більшості мешканців України.

Наш моніторинг зафіксував лише поодинокі випадки політизації антизабудовних протестів. В якості прикладу можна навести два пікетування Кабінету Міністрів у січні 2010 р., у яких взяли участь представники півтора десятка проблемних точок та низова ініціатива «Збережи старий Київ», з вимогами захистити історичний центр Києва і зелені зони та покарати корумпованих чиновників, які дозволяють незаконну забудову. Однак чисельність цих акцій за максимальними оцінками не досягала й ста учасників. Це означало, що активістським лідерами місцевих антизабудовних ініціатив не вдалося мобілізувати значну кількість своїх сусідів на протест поза місцем проживання, хоч і із загальноміськими вимогами. Більше того, після другого туру президентських виборів у лютому 2010 р. такі акції більше не проводилися, хоча проблеми, звісно, лишилися. Тому є привід для запитання, наскільки ці акції означали зростання політизації антизабудовних мешканців, а наскільки були лише проявом ситуативного та наївного бажання «пошантажувати» одного з головних кандидатів на виборах.

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ «ЗНИЗУ»

Увага до історичних питань стала однією з особливостей української великої політики останніх років. Дві теми посіли центральне місце в історичній політиці колишнього Президента України В. Ющенка: Голодомор 1932-33 рр., що інтерпретувався як етнічний геноцид української нації, та антирадянська збройна боротьба Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА). Створення «героїв» і «злочинців»¹⁴ – стратегії віктимізації і глорифікації – тісно взаємопов'язані: інтерпретація Голодомору як етнічного геноциду використовується для виправдання колаборації українських націоналістів з нацистами на початку їх вторгнення до СРСР та замовчування їх участі в Голокості та етнічних чистках 60 тис. поляків, натомість зображуючи ОУН і УПА бійцями за незалежну українську державу проти радянської та нацистської окупації. Ющенкова історична політика набирала різних форм: внесення законопроекту, що впроваджував кримінальну відповідальність за публічне заперечення Голодомору як геноциду української нації, ініціювання міжнародної кампанії за визнання цієї інтерпретації урядами інших держав, присвоєння звання героїв України лідерам націоналістів Роману Шухевичу та Степану Бандері, видання наказів демонтувати пам'ятники особам, залученим в організацію Голодомору або політичні репресії за радянських часів тощо. Спеціальну роль відігравала Служба безпеки України (СБУ) та голова її архіву Володимир В'ятрович у пошуку та вибірковій публікації документів Комітету державної безпеки СРСР на підтримку стратегій віктимізації та глорифікації. З іншого боку, ще за часів президентства В. Ющенка його історична політика спровокувала «війну пам'ятників» з боку місцевої влади та популярних політичних партій у східних та південних областях України включно зі зведенням пам'ятників «жертвам УПА». Прихід до влади В. Януковича змінює акценти державної історичної політики, але вона вже не є настільки активною в порівнянні з діяльністю попереднього Президента.

Поруч з державною історичною політикою існує й політика пам'яті «знизу». 10,1% (281) протестних дій в Україні з жовтня 2009 р. по вересень 2010 р. кидали виклик певній інтерпретації минулого або захищали її. Політика пам'яті «знизу» складала більше половини (55,1%) від протестів, пов'язаних із ідеологічними конфліктами та ствердженням регіональної ідентичності мешканців південно-східних та центрально-західних областей України.

14 *Marples D.* Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. – Budapest: CEU University Press, 2007.

Тематика протестів

За тематикою, яку піднімали протестні дії, можна виділити наступні категорії політики пам'яті «знизу»: 1) прокомуністичні протести, які стверджували або захищали радянську версію історії України; 2) антикомуністичні протести, які кидали виклик радянській версії історії; 3) інші протести, напряму не пов'язані з інтерпретацією дій радянської влади: зокрема, акції навколо встановлення пам'ятників діячам Російської Імперії або з вимогою визнати геноцид вірменів у Туреччині. Найбільш масштабними кампаніями та конфронтаціями навколо історичних питань були акції пам'яті загиблих студентів у бою під Крутами в 1918 р., які в січні 2010 р. були зафіксовані в 11 обласних центрах України; чисельні протести за і проти присвоєння звання Героя України Роману Шухевичу та Степану Бандері, конфронтація між крайньою правою ВО «Свобода» та лівими партіями й ветеранами Великої Вітчизняної війни на 9 травня у Львові.

Таблиця 4.1. Про- та антикомуністична політика пам'яті «знизу» до та після другого туру президентських виборів 7 лютого 2010 р.

	До виборів	Після виборів	N
Антикомуністичні	65,5%	53,3%	164
Прокомуністичні	31,9%	35,2%	95
Інші	2,6%	11,5%	22
N	116	165	281

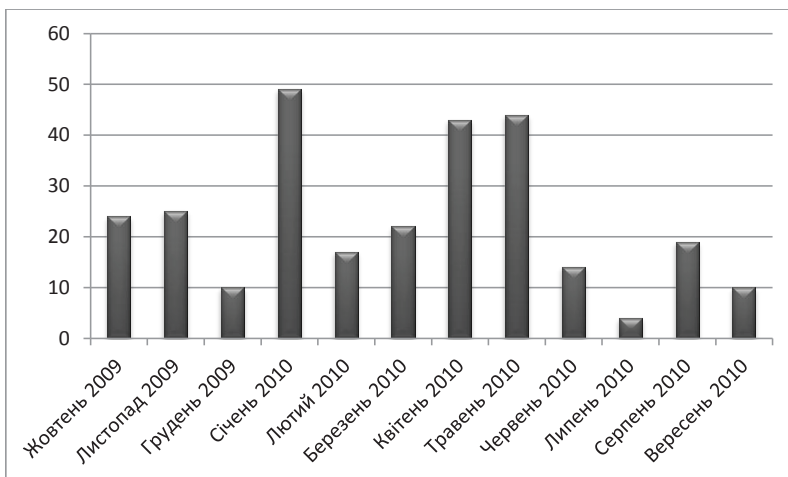
За даними моніторингу, антикомуністичні протестні дії ставалися на 75% частіше, ніж прокомуністичні. Більше того, до виборів кількість антикомуністичних дій була удвічі більшою за кількість прокомуністичних, хоча у поствиборчий період ця різниця скоротилася: більшою мірою за рахунок зростання політики пам'яті «знизу» з інших питань. Незважаючи на те, що після президентських виборів відбулося більше протестних дій навколо історичних питань, структура політики пам'яті «знизу» стала дещо менш поляризованою.

Антикомуністичні протести ставалися очікувано частіше в західному і центральному регіонах, а прокомуністичні – в східному та південному. Загальна ж картина регіонального розподілу політики пам'яті «знизу» майже не відрізняється від регіонального розподілу протестних дій в Україні в середньому.

Таблиця 4.2. Розподіл політики пам'яті «знизу» за регіонами

Регіони	Антикомуністичні	Інші	Прокомуністичні	Політика пам'яті загалом	Усі протести
Центральний	31,7%	18,2%	19,0%	26,3%	29,7%
Східний	20,1%	4,6%	24,2%	20,3%	19,3%
Південний	14,6%	54,6%	31,6%	23,5%	26,9%
Західний	33,5%	22,7%	25,3%	29,9%	24,2%
Разом	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N	164	22	95	281	2 788

Графік 4.1. Динаміка політика пам'яті «знизу» за рік

При аналізі місячної динаміки політики пам'яті «знизу» можна прослідкувати загальні тенденції спаду протестної активності напередодні президентських виборів та поступове зростання після них, але й помітні значні сплески, адже політика пам'яті концентрується навколо визначних дат. Так, пік у січні створений чисельними акціями на честь дня народження Степана Бандери (1 січня) та річниці бою під Крутами (29 січня), а пік у травні припадає на конфронтації у День Перемоги.

Наймасовішою протестною дією став мітинг кримських татар 18 травня в Сімферополі. Близько 18 тис. учасників мітингу вшановували жертв депортації 1944 р. та вимагали захисту прав кримськотатарського народу.

Учасники протестів

На відміну від соціально-економічних питань, історія в Україні надзвичайно політизована. Участь політичних партій або окремих політиків була повідомлена у майже половині (48,8%) протестних дій, пов'язаних з політикою пам'яті, що вдвічі перевищує середній показник для всіх протестних дій за період моніторингу. А в 36,3% протестних подій брали участь політичні неупартійні організації та ініціативи (радикальні українські націоналісти, російські націоналісти та ліві радикали). Таким чином, політичні організації (як партійні, так і неупартійні) брали участь у 73% протестних дій, пов'язаних з історичними питаннями. Є підстави припускати, що частка участі політичних активістів була навіть більшою, оскільки близько половини з решти протестних дій були здійснені невідомими суб'єктами (зазвичай, це були напади на пам'ятники).

Хто саме мобілізувався з обох боків конфлікту навколо історії: антикомуністичного та прокомуністичного? У 63,4% антикомуністичних протестних діяч брали участь представники крайнього правого політичного сектору: ВО «Свобода» та/або праворадикальні неупартійні організації та неформальні ініціативи включно з відкрито расистськими «автономними націоналістами» та неонацистським «Патріотом України».

Портрет учасників прокомуністичних протестних дій був майже симетричним. У 47,4% брала участь Комуністична партія України (КПУ). Однак з боку неупартійного радикального сектору її підтримували не радикальні ліві (марксиста або анархісти), а російські націоналісти – організації та групи, що виступають від імені російського населення України, вимагаючи ближчих стосунків між Україною та Російською Федерацією. (Зокрема, найбільш активним був політичний рух «Русское единство», хоча й переважно в Криму. З вересня 2010 р. він зареєстрований як політична партія.) Російські націоналісти та/або КПУ брали участь у 60% усіх прокомуністичних протестних дій.

Стратегія протестів

Таблиця 4.3. Стратегія політики пам'яті «знизу»

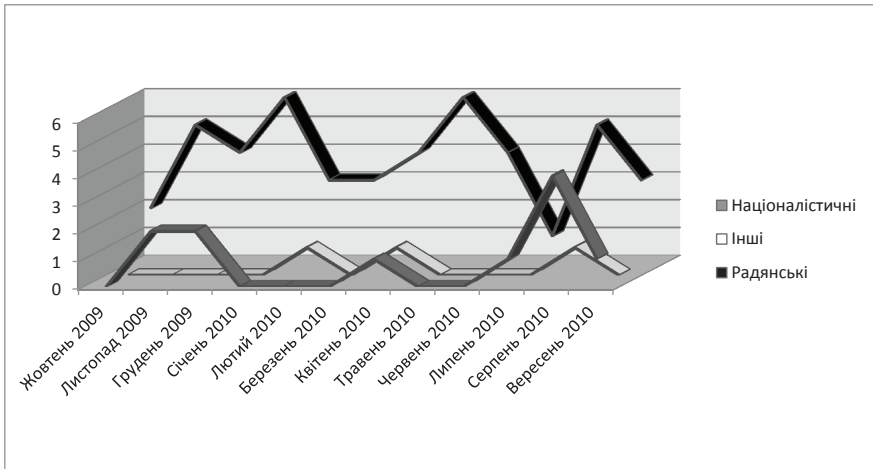
Стратегія	Анти-комуністичні	Інші	Про-комуністичні	Політика пам'яті загалом	Усі протести
Логіка відданості	0,0%	0,0%	1,1%	0,4%	18,0%
Логіка шкоди	11,0%	4,6%	13,7%	11,4%	22,7%
Логіка чисельності	43,3%	72,7%	62,1%	52,0%	43,9%
Символічна	45,7%	22,7%	23,2%	36,3%	15,4%
Разом	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N	164	22	95	281	2 788

У політиці пам'яті переважала логіка чисельності: марші (зокрема, факельні марші), мітинги та пікети. Символічна логіка використовувалася більш ніж вдвічі частіше, ніж у середньому, причому в антикомуністичних протестах значно частіше, ніж у прокомуністичних. Більше половини символічних протестних дій склали напади на пам'ятники, що й було абсолютно домінуючою формою «прямої дії» в політиці пам'яті «знизу».

Війна пам'ятників

Питання радянських пам'ятників та нападів на них отримало резонанс після акції відомого активіста правого руху Миколи Коханівського, який 30 червня 2010 року разом із 4 товаришами пошкодив пам'ятник Леніну біля Бесарабського ринку в Києві. Неординарним було й виправдання Коханівського: він посилався на накази Президента Віктора Ющенка, який, поряд з іншими заходами на честь вшанування жертв Голодомору, настійливо вимагав від органів місцевої влади демонтажу пам'ятників особам, причетним до організації Голодомору або політичних репресій за радянських часів. Розбиваючи пам'ятник Леніну, Микола Коханівський творчо виконував накази Президента, які буцімто не виконувалися місцевою владою. Симпатизуючі журналісти писали про всеукраїнську «хвилю акцій» «послідовників Коханівського», які наносили шкоду радянським пам'ятникам¹⁵.

Графік 4.2. Динаміка кількості нападів на пам'ятники за рік

15 Сніжна А., Бобровська А. Бесарабський Ленін як лакмус // Україна молода, № 170, 15.09.2010. – <http://umoloda.kiev.ua/number/1737/180/61455/>.

На жаль, ми не маємо даних про протести до вересня 2009 р., щоб перевірити ці твердження. Однак з жовтня 2009 р. по вересень 2010 р. ми зафіксували 45 нападів на радянські пам'ятники, що супроводжувалися лише 11-ма нападами на пам'ятники націоналістичним діячам та 3 нападами на інші пам'ятники¹⁶.

За даними за період моніторингу важко говорити про якийсь чіткий тренд у динаміці атак. Кількість нападів на радянські пам'ятники зменшилася під час та одразу після президентської виборчої кампанії, але, як і протестна активність загалом, зросла пізніше. Чи є зростання нападів на націоналістичні пам'ятники наприкінці літа якимось чином пов'язаним зі зміною уряду, чи це лише випадковий сплеск, можна буде перевірити на майбутніх даних.

73,3% нападів на радянські пам'ятники мали більше символічну логіку, наприклад, нанесення плям жовтою і блакитною фарбами або надписи на кшталт «Кат України» на пам'ятниках Леніну. Іноді наносилися і відверто неонацистські та антисемітські символи (як на пам'ятник Леніну в Чернігові 16 серпня 2010 р.). Лише менша частина нападів мали на меті нанесення непоправної шкоди пам'ятникам. Однак співвідношення нападів з матеріальною і символічною шкодою було протилежним для нападів на націоналістичні пам'ятники (7 проти 4), що відображено в таблиці з розподілом тактик протесту для політики пам'яті. Прокомуністичні протестні дії вдвічі рідше були конфронтаційними, але водночас майже вдвічі частіше насильницькими. Для половини нападів на радянські пам'ятники нападник невідомий, але для тих подій, для яких все-таки можливо були ідентифікувати суб'єкта – це були в переважній більшості випадків активісти праворадикальних груп та ВО «Свобода».

Таблиця 4.4. Тактика політики пам'яті «знизу»

Тактика	Антикомуністичні	Інші	Прокомуністичні	Політика пам'яті загалом	Усі протести
Конфронтаційна	29,9%	13,6%	14,7%	23,5%	25,5%
Конвенційна	64,0%	86,4%	74,7%	69,4%	69,6%
Насильство	6,1%	0,00%	10,5%	7,1%	5,0%
Разом	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N	164	22	95	281	2 788

Напади супроводжувалися мобілізаціями та конфронтаціями з вимогами захисту або знесення пам'ятників. Оскільки напади на радянські пам'ятники переважали, протестних дій на їх захист та, рідше, з вимогами відновлення було так само більше. 10 з 12 таких акцій були організовані активістами КПУ. Центром пов'язаної з пам'ятниками конфронтації стало Запоріжжя, де 5 травня 2010 р. КПУ встановили пам'ятник Й. Сталіну.

¹⁶ Наприклад, на пам'ятник Катерині Другій у Одесі та меморіал жертвам депортації кримських татар у Симферополі, що обидва були атаковані українськими націоналістами.

Цілі протестів

62,6% протестних дій, пов'язаних з політикою пам'яті, не мали жодного безпосереднього об'єкту висування вимог. Це означає, що їхньою ціллю було, насамперед, досягнення медіа-ефекту та громадської мобілізації навколо певних політичних сил. Коли політика пам'яті «знизу» мала прямі цілі протесту, це були майже в рівних пропорціях уряд, місцева влада, посольства іноземних держав (російське та польське у першу чергу), а також політичні опоненти.

Наслідки протестів: поступки і репресії

Репресивна реакція з боку влади мала місце дещо частіше, ніж у середньому (16 репресивних дій до 100 протестних). Найчастіше використовувалося затримання протестувальників (19 випадків, більше 50 осіб було затримано), а в 11 випадках акції протесту були превентивно заборонені. У 7 випадках сили безпеки активно втручалися в конфронтацію протестувальників. А от поступок протестувальники добивалися лише 4 рази. Фактично єдиною перемогою став демонтаж міською владою пам'ятника Григорію Петровському¹⁷ в центрі Києва у відповідь на акції вандалізму з боку націоналістів. Решта поступок були лише звільненнями раніше арештованих протестувальників.

Висновки

Активна антикомуністична історична політика не є особливістю України, вона характерна для всього центрально- та східноєвропейського регіону пострадянських та постсоціалістичних країн. Так само як і в Україні, ця політика, з одного боку, отримувала підтримку з боку державних структур, а з іншого – була провідною темою в риторичі та діях крайніх правих політичних сил. Медіа-орієнтовані акції, які нібито не дають безпосереднього відчутного результату, насправді поступово збільшують відомість та впізнаваність їх організаторів, чії вимоги легітимувалися вищими посадовими особами та інституціями на кшталт Інституту національної пам'яті. Навряд чи колишній український президент мав свідомий намір культивування крайніх правих: історична політика була, радше, спробою консолідації залишків електорату у західноукраїнських областях. Перемога в трьох західноукраїнських областях партії ВО «Свобода» на місцевих виборах восени 2010 р. спричинена, звичайно, не лише історичною політикою, але надані можливості для креативного привабливості медіа-уваги масовими акціями і символічними протестами також додали частку голосів у ті екстраординарні 5%, які крайні праві здобули в національному масштабі.

17 Цей робітничий активіст та старий більшовик після революції займав вищі посади в Українській Радянській Соціалістичній Республіці. У 30-х роках він був головою Центрального комітету незможних селян УРСР, відіграючи провідну роль у форсованій колективізації. Петровський вважається одним із головних організаторів Голодомору.

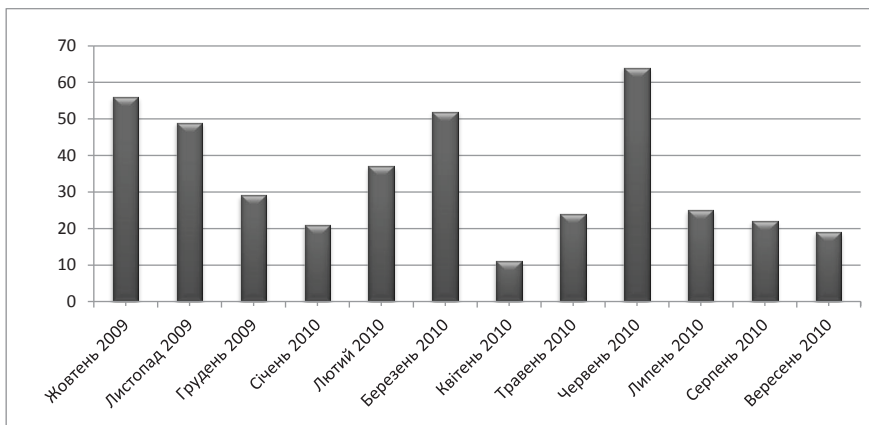
РОЗДІЛ 5. ПРОТЕСТИ НА ЗАХИСТ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ

З жовтня 2009 р. по вересень 2010 р. моніторинг зафіксував 409 протестів, пов'язаних з питаннями громадянських прав, що складає 14,6% від усіх протестних дій за цей період.

Тематика протестів

Найбільш поширеною темою протестів є проблема громадянських свобод як таких (36,2%). Ця категорія включає загальні вимоги дотримання прав громадянина, підтримку несправедливо репресованих осіб, у тому числі закордонних активістів, колізії щодо здійснення виборчого права, опір сумнівним з точки зору громадянських прав законопроектам. Менш часті протестні дії з приводу незаконних дій посадовців (21,5%), міліцейського свавілля (14,2%) та корупції (7,1%). Також 11,5% дій стосуються свободи слова. Решта тем конфліктів – місцеве самоуправління, міліцейське невтручання та протест проти політиків загалом.

Графік 5.1. Динаміка протестів на захист громадянських прав за рік

Сплеск протестної активності у жовтні та листопаді здебільшого пояснюється багатоденним наметовим містечком, встановленим Центром захисту прав людини «Свобода» в рамках акції «Крим без Москаля» (з метою змістити з посади начальника Кримської міліції Геннадія Москаля та передати його суду). Акція тривала до грудня включно. Події січня-березня 2010 р. – це, передусім, тривале голодування

екс-судді Ігоря Зварича, спричинене, за його словами, фабрикуванням проти нього кримінальної справи найвищими посадовими особами держави. Рекордний червневий сплеск був спровокований двома резонансними подіями – вбивством студента Ігоря Індила на київській міліцейській дільниці та законопроектом №2450, що міг спричинити до обмеження свободи зібрань. У липні до приводів для громадського обурення додався законопроект про місцеві вибори. У вересні громадськість сколихнула переслідування Службою безпеки України історика Руслана Забілого, пов'язані, ймовірно, з його розслідуваннями історії УПА.

Найгострішими точками протистояння за громадянські права виявились Сімферополь (22,7% подій), Львів (22,2%) та Київ (18,1%). Перші два міста опинились у трійці лідерів завдяки багатоденним протестам Центру «Свобода» та Ігоря Зварича відповідно. Слід зазначити, що в рамках цих двох довгострокових акцій відбулось 37,9% всіх протестних дій з приводу громадянських прав.

Учасники та цілі протестів

Найактивнішими учасниками боротьби за громадянські права є НУО (35,9% дій), в основному ті, що спеціалізуються на цій тематиці (наприклад, Центр захисту прав людини «Свобода», «Демократичний альянс» та різні правозахисні групи). Лише трохи відстають у своїй активності партії та окремі політики чи посадовці (31,8% дій), але ця цифра, насправді, зумовлена голодуванням Зварича. Слід зазначити, що тенденції до переважання певних політичних сил чи представників лівого або правого крила немає. 22,4% дій відбулись за участі неформальних ініціативних груп. НУО в основному привертають увагу громадськості до найбільш загальних питань, пов'язаних з громадянськими правами, наприклад, до необхідності захисту постраждалих деінде осіб, сумнівних законопроектів чи порушень Конституції урядовцями. Ініціативні групи здебільшого активізуються з приводу міліцейського свавілля чи порушень свободи слова.

Основні об'єкти, на які спрямований протест, – уряд (34,5%), органи примусу (31,5%), конкретний політик або посадовець (20,3%), місцеві органи влади (10,8%) та правоохоронні органи (8,1%). Якщо порівнювати ці цифри із загальною структурою об'єктів протестів, з'ясовується, що державний апарат (окрім місцевих органів влади) у випадку боротьби за громадянські права виявляється ціллю суттєво частіше; особливо це стосується органів примусу. Це є симптоматичним показником того, кого в Україні передусім вважають порушником громадянських прав.

Стратегія і тактика протестів

Протест на захист громадянських прав зазвичай ненасильницький і рідше мобілізує широкі кола громадськості на підтримку. 27,4% протестних дій відбулися за участі

менш ніж 10 учасників (для порівняння – лише 15,4% усіх протестів в середньому налічували таку кількість осіб). Ще у 13,7% протестних дій задіяно було менш ніж 100 активістів. Тому не дивно, що протестувальники частіше вдаються до логіки відданості чи символічних дій, оскільки не завжди можуть мобілізувати численну підтримку. Логіка шкоди також нетипова, оскільки, на відміну від протестів на кшталт антизабудовних чи націоналістичного спрямування, бракує об'єктів для деструктивних дій, як-то будівельного обладнання чи ворожих історичних або ідеологічних символів.

Таблиця 5.1. Стратегія протестів на захист громадянських прав

Стратегія	Протести навколо громадянських прав	Усі протести
Логіка відданості	39,6%	18,0%
Логіка шкоди	4,6%	22,7%
Логіка чисельності	35,2%	43,9%
Символічні	20,5%	15,4%
Разом	100,0%	100,0%
N	409	2 788

Наймасовіші протести траплялися тоді, коли певне порушення громадських прав безпосередньо зачіпало інтереси одразу великої кількості людей, об'єднаних на територіальній, економічній чи організаційній основі. Наприклад, понад 5 000 працівників запорізького заводу феросплавів страйкували, коли міліція незаконно конфіскувала необхідне виробниче обладнання. Близько 2 000 протестувальників – мешканців міста Новодністровськ – висловили занепокоєння тим, що місцевий завод можуть формально віднести до іншого населеного пункту, що вплине на бюджет міста. Третій кількатисячний протест вдалось зібрати у Києві «Фронту Змін» з приводу законопроекту про місцеві вибори. Загалом, якщо аналізувати події, що зібрали понад сотню осіб, вимальовуються два чинники масової мобілізації – загроза економічним інтересам (завади роботі заводу або ЗМІ, нелегальний розподіл землі чи вимоги її повернути, зокрема зі сторони кримських татар, дії податківців) чи хороший організаційний механізм (власне, цим відзначився «Фронт змін»). Єдиним приводом, що зміг зібрати кілька сотень осіб, не зацікавлених безпосередньо і не зорганізованих у певну структуру, стало вбивство студента Ігоря Індила на міліцейській дільниці – приклад безкарного насилля правоохоронців над пересічною людиною, що зачепило почуття громадськості.

Тактика боротьби у конфліктах навколо громадянських прав подібна до тактик протестів в цілому, хоча їй притаманне більш мирне протікання подій (лише 1,5% насильницьких дій порівняно з 5% для всіх протестів загалом). Найбільш часто використовуваними формами протесту були пікети (20,8%), символічні перформанси (19,8%), наметові містечка (19,6%), голодування (19,3%) та мітинги (10,8%).

Наслідки протестів: поступки і репресії

На 100 протестних дій з приводу громадянських прав припадає 12 репресивних дій з боку влади (що близьке до середнього значення 13,7:100 за всіма типами протестів) та всього 3 поступки на користь протестуючих (менше за середнє значення 5,5:100). Основна форма поступок – рішення суду, що визнає попередні репресії незаконними. На законодавчому рівні можна вважати досягненням повернення суперечливого проекту №2450 про мирні зібрання на доопрацювання. Репресивні дії відповідали типовому набору дій органів примусу – арешти, перешкоджання, засудження.

Загалом, навіть у випадку, коли протестна дія завершується успіхом, цей успіх відносний. Більшість поступок, як зазначалося, – звільнення з-під арешту, повернення на посаду після незаконного усунення, виправдання підозрюваного. Утім, навіть якщо несправедливо репресовану людину вдалося виправдати, вона вже встигла зазнати утисків і залякувань, чого й добивалися правоохоронці.

Репресії по відношенню до протестуючих дещо зросли після виборів (на цей період припали 59,7% протестних дій та 65,3% негативних реакцій влади). Найчастіше репресії відбуваються з приводу захисту свободи слова. 38,8% репресивних заходів стались у відповідь на протестні дії з цієї тематики. Особливо гострий конфлікт між журналістами та владою трапився в Одесі між опозиційним телеканалом АТВ та колишнім мером Едуардом Гурвіцом. Утім, провладні одеські ЗМІ також стикалися з непрямим перешкоджанням діяльності з боку політичних опонентів.

Висновки

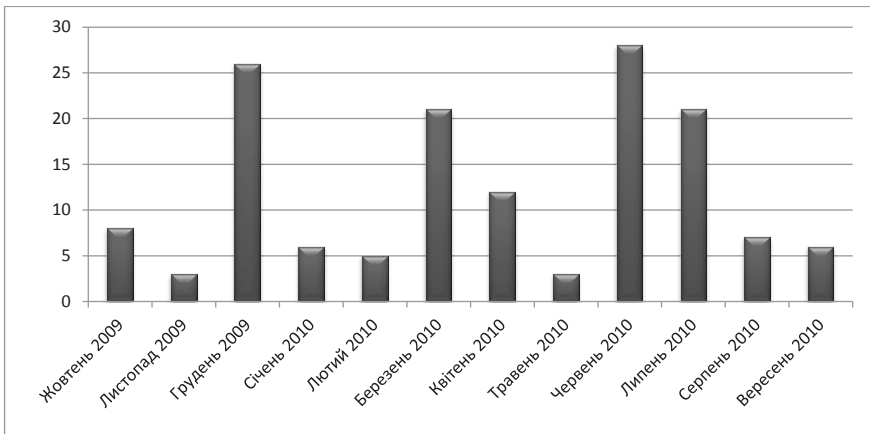
Як показує моніторинг протестних дій, боротьба за дотримання громадянських прав є несистемною, сконцентрованою навколо поодиноких випадків порушень чи утисків. Лінія конфлікту проходить по межі «злочинна влада vs. громадськість». Проте насправді широка громадськість мобілізується вкрай рідко. В основному, реагування на конфлікт – це прерогатива НУО, що відслідковують ситуацію у своїй сфері, а також тих, кого безпосередньо зачепили незаконні дії (передусім економічно). Політики та політичні партії приділяють цим питанням суттєво менше уваги, аніж іншим. Через невелику кількість тих, кого зазвичай вдається мобілізувати, протести символічні або керуються логікою відданості та, окрім того, ненасильницькі. Більшість досягнень – це звільнення чи виправдання тих, хто вже зазнав репресій з боку органів влади.

Поки що мало підстав сподіватися на те, що люди почнуть масово і систематично боротися за дотримання громадянських прав на всіх рівнях. Втім, як показує історія із загибеллю Ігоря Індила, громадськість можна мобілізувати проявом кричущої несправедливості з боку влади, котра може переполювати чашу терпіння і спрямувати обурення на державний апарат, котрий і без того має вкрай погану репутацію.

РОЗДІЛ 6. ЕКОЛОГІЧНІ ПРОТЕСТИ

Екологічні протести включають в себе дві групи протестних дій: пов'язані з проблемами довкілля та із захистом прав тварин. Протести з першої групи склали 83%, з другої – 17% усіх зафіксованих нами екологічних протестів. Усього за рік зафіксовано 144 екологічні протестні дії (83 екологічні протести, з них 5 – багатоденних).

Графік 6.1. Динаміка екологічних протестів за рік

Найдовша акція – 25-денне перекриття вулиці, організоване жителями шахтарського поселення у Свердловську Луганської області, на території якого складалась відходи з терикону.

У регіональному розподілі лідує Східний регіон, у якому відбулося більше 40% протестних дій. Для порівняння – у загальному розподілі протестних дій Східний регіон займає значно скромнішу частку – трохи менше 20%. Однак це пов'язано не тільки з великою кількістю підприємств-забруднювачів на Сході, а й з тим, що для міст цього регіону виявилась актуальною проблема бездоглядних тварин. Регіональні відмінності особливо яскраво проявляються у зіставленні двох основних груп подій: у той час як акції на захист довкілля відбуваються по всій Україні, на захист прав тварин виступають виключно в центральному та східному регіонах.

Західний регіон представлений практично виключно Тернопільською областю, причому абсолютна більшість дій – протести в селах Миролубівка та Малашівці,

пов'язані з конфліктом навколо сміттєзвалищ, розміщених поблизу цих сіл. Події південного регіону відзначаються значно більшою різноманітністю: від локальних конфліктів навколо об'єктів-забруднювачів до акцій солідарності з російськими захисниками лісу Утріш.

Тематика протестів

Узагальнимо проблеми, що турбують українських екоактивістів:

Довкілля:

- загроза природній території (наприклад, вирубка лісу);
- будівництво або діяльність об'єктів, що завдають шкоди довкіллю та здоров'ю (протести проти будівництва об'єктів, пов'язаних лише з руйнуванням природної території віднесено до першої групи);
- загальні проблеми довкілля: зміна клімату, раціональне використання природних ресурсів тощо (без прив'язки до конкретної локальної проблеми).

Права тварин:

- проблема бездомних тварин (при цьому в Харкові активісти намагались привернути увагу до проблеми з боку міжнародної спільноти: вони звертались до президента УЄФА Мішеля Платіні та протестували проти вручення Харкову «Призу Європи», що пов'язане з наближенням Євро-2012);
- використання тварин у їжу, для виробництва одягу тощо (від імпровізованих лекцій до нападу на салон хутра);
- умови утримання тварин в зоопарках та подібних закладах (зокрема, цього року захисники прав тварин звернули увагу також на українські дельфінарії та цирку).

Решта кілька акцій піднімали специфічні проблеми, які не підпадають під наведені категорії.

Серед протестів проти порушення прав тварин перше місце посідали акції, присвячені проблемі бездоглядних тварин. 6 дій присвячено умовам утримання тварин в зоопарках та дельфінаріях, 5 – протести проти використання тварин у їжу та на хутро. Зміні клімату та забрудненню довкілля загалом присвячено всього кілька акцій – такі глобальні проблеми не є поширеним приводом для вуличних акцій в Україні.

Учасників і цілі протестів

В основному екопротести ініціюються відповідними НУО або ж людьми, що хоч і не об'єднані в організацію, займаються питаннями довкілля на постійній основі (скажімо, одну із символічних акцій провели учасники конференції «Збережемо Південний Буг!») або сформуvalи стійку ініціативну групу. Особливо це стосується

акцій на захист прав тварин. У випадку зі шкідливими об'єктами та захистом довкілля досить часто основними учасниками протесту є мешканці території, що опиняється під загрозою.

Неурядові організації приєднуються до екопротестів найчастіше: ми зафіксували 64 протестні дії за їхньої участі, причому майже всі відбулися вже після виборів¹⁸. Найбільше НУО активні в Харкові (у цьому місті за їхньої участі відбулося вдвічі більше акцій, ніж навіть у Києві), причому переважно за рахунок протестів стосовно проблеми бездомних тварин. Досить часто задіяні в протестах НУО є організаціями, пов'язаними з конкретною проблемою, якій присвячений протест (наприклад, «Ліга допомоги тваринам») або локальними НУО, що виникають з місцевих ініціативних груп, сформованих з метою захистити ту чи іншу територію. Такі НУО організовують акції лише в рамках своєї проблеми. Є також кілька природозахисних організацій ширшого профілю, які беруть участь у різних протестах: Національний екологічний центр, «Зелене майбутнє», «Печеніги» тощо. Існують також рухи, що не мають статусу громадської організації, але є досить активними (в першу чергу – харківський рух «Зелений фронт»).

Важко сказати, чи мали вибори якийсь вплив на екологічні протести. Можна лише зазначити, що до виборів партії чи політики жодного разу не брали участі у протестах, тоді як після виборів таких дій п'ять. Втім, важко стверджувати про наявність якоїсь тенденції. Що стосується зафіксованих нами дій, в 4 випадках з 5 локальні осередки партій приєднувались до місцевих ініціатив проти тієї чи іншої локальної екологічної проблеми (наприклад, будівництво сміттєпереробного заводу).

На жаль, визначити кількість учасників кожної акції неможливо, проте з відомих нам даних наймасовіші акції присвячені протестам проти незаконної розробки піщаних кар'єрів (Харківська область), на захист лісу від вирубки (Харківська область), з вимогою закриття заводу (Луганська область). Згідно з повідомленнями ЗМІ, у цих акціях брали участь кілька сотень людей. Як бачимо, наймасовіші протести стосуються захисту природних територій або боротьби зі шкідливими об'єктами.

Основною ціллю протесту є органи місцевої влади (73% дій адресованій саме їй), на другому місці підприємства, що загрожують природному середовищу. Тільки 6 протестних дій були адресовані центральним органам влади. Отже, очевидно, що відповідальність за екологічні проблеми покладається в першу чергу на місцеву владу. До державної влади звертаються передусім організації: ми зафіксували тільки один випадок, коли мешканці загроженої території звернулися до Адміністрації Президента (йшлося про опір побудові заводу).

¹⁸ У цьому розділі, на відміну від решти, до НУО включені всі громадські організації, включно з екологічними за ідеологією.

Тактика екологічних протестів

Найчастіше відбувалося перекриття дороги (48% дій). Це пов'язане з тим, що такі акції тривають декілька днів поспіль. Досить часто використовувалися символічні дії: символічне поховання слона, екологічний флешмоб, «кліматичні танці», «чорні мітки» забруднювачам Південного Бугу тощо. Дії з конфронтаційною тактикою становлять 50% дій (знову ж таки, за рахунок тривалих перекриттів дороги, що здійснювалися в основному тернопільськими селянами, які перешкоджали розширенню сміттєзвалищ – майже 60% дій з перекриття відбулося в селах Тернопільщини).

Що стосується форм, унікальних саме для цієї групи протестів, можна в першу чергу виділити особливу форму саботажу – шипування дерев, що використовується для протидії масовим вирубкам. За останній рік у ЗМІ потрапило 3 таких акції.

Зафіксовано і один випадок голодування на знак протесту – директор приватного підприємства «Орловщинський комунальник» оголосила безстрокове голодування на знак протесту проти забруднення курорту «Орловщина» відстійниками.

Український екологічний протест є загалом ненасильницьким. Зафіксовано лише 6 випадків пошкодження майна (причому включно з шипуванням, яке по суті є лише потенційним його пошкодженням) і лише один напад (жертвою якого став салон хутра, закиданий фарбою). Усі випадки використання конфронтаційної тактики – це події, пов'язані з доквіллям. Акції захисників прав тварин в абсолютній більшості конвенційні. Вочевидь, люди готові до протистояння і більш радикальних дій у випадках, коли існує пряма загроза їхньому здоров'ю та якості життя.

Наслідки протестів: поступки та репресії

З повідомлень ЗМІ вдалося отримати інформацію про 8 випадків, коли протестувальникам вдалося добитися поступок, і 10 випадків, коли між конфліктними сторонами було розпочато переговори. Зокрема, внаслідок акцій протесту вдалося досягти тимчасового відсторонення від виконання обов'язків директора київського зоопарку, реорганізації Дніпровсько-Тетерівського мисливського господарства в національний парк, скасування рішення суду про скорочення площі заказника «Жуків острів», відмови від будівництва вугільного терміналу в Севастополі. Однак ці перемоги були, як правило, результатом не однієї чи двох акцій, а досить тривалих кампаній (так, боротьба за Жуків острів тривала близько двох років).

Оскільки більшість акцій були конвенційними, реакція з боку правоохоронців рідко була серйозною: зафіксовано всього одне затримання (активіста, що брав участь у нападі на салон хутра). Однак негативна реакція мала місце не лише з боку держави: так, через активістську діяльність постраждали організація «Квітуча

Тернопільщина», офіс якої було розгромлено, та керівник Київського еколого-культурного центру Володимир Борейко, на якого напали невідомі.

Висновки

Український екологічний протест є переважно конвенційним та ненасильницьким (як і український протест в цілому), однак якщо йдеться про безпосередню загрозу життю і здоров'ю, люди можуть вдаватися до тривалих конфронтаційних тактик. Основними ініціаторами протестних дій є НУО та громади, чії інтереси опинилися під безпосередньою загрозою, а локальні проблеми абсолютно переважають над глобальними.

Цікаво порівняти цю картину з європейською ситуацією. Для порівняння використаємо масштабне дослідження екологічної протестної активності в Європі, результати якого викладені в роботі 2003 року «Environmental Protest in Western Europe» за редакцією Крістофера Рутса¹⁹. Незважаючи на певний часовий розрив та відмінності в методології (європейські дослідники збирали інформацію лише з національних видань), ми вважаємо, що певні загальні закономірності все-таки можна порівнювати. Впадає в око, що загальний патерн українського екопротесту більше подібний до Півдня Європи, для якого характерні ті самі риси: перевага локальних інтересів над глобальними, звернення в першу чергу до місцевої влади та домінуюча роль неурядових організацій. На Півночі активісти значно частіше звертаються до влади на національному рівні (наприклад, у Швеції це відбувається в 2/3 випадків). Щодо інших відмінностей, цікаво відзначити несподівану участь церкви в Німеччині та досить активну задіяність політичних партій у Німеччині та Франції (в Україні ж ані партії, ані, тим більше, церква не є активними учасниками екопротестів).

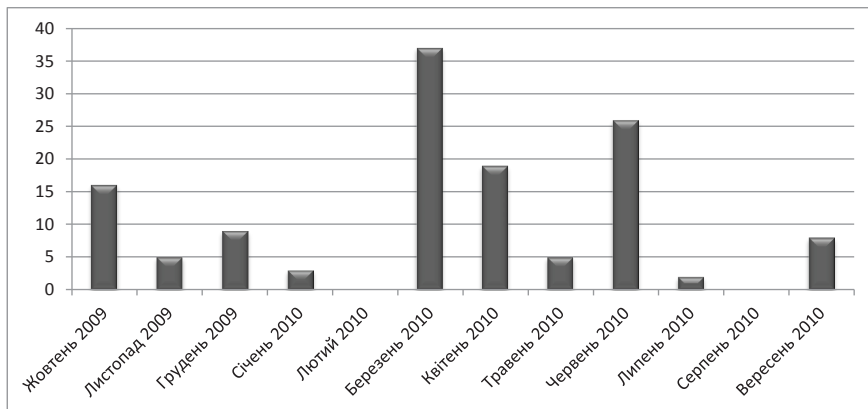
¹⁹ Environmental Protest in Western Europe/ Ed. by C. Rootes. – Oxford: Oxford University Press, 2003.

РОЗДІЛ 7. СТУДЕНТСЬКІ ПРОТЕСТИ

За період моніторингу в Україні сталося 127 студентських протестних дій, що становить лише 4,5% від усіх протестних дій за це час в Україні. До «студентських протестів» ми відносили всі протестні дії, в яких брали участь студенти як протестна група. Зважаючи на загальні уявлення про активну роль студентства у соціальних перетвореннях, значення «4,5%» має дещо насторожувати: чому студенти, які, зазвичай, не обтяжені сімейними обов'язками та жорстким графіком роботи, порівняно рідко висловлюють свою громадянську позицію та незгоду з діями влади у формі активного протесту? Зрозумівши, які питання викликають відчутну реакцію українського студентства, ми частково зможемо пояснити, чому інші суспільні та політичні проблеми залишаються поза увагою студентів.

Датою, яка радикально змінила протестні настрої студентів, було 7 лютого 2010-го року – другий тур президентських виборів. Після виборів кількість студентських протестів збільшилася приблизно удвічі порівняно з довиборчим періодом.

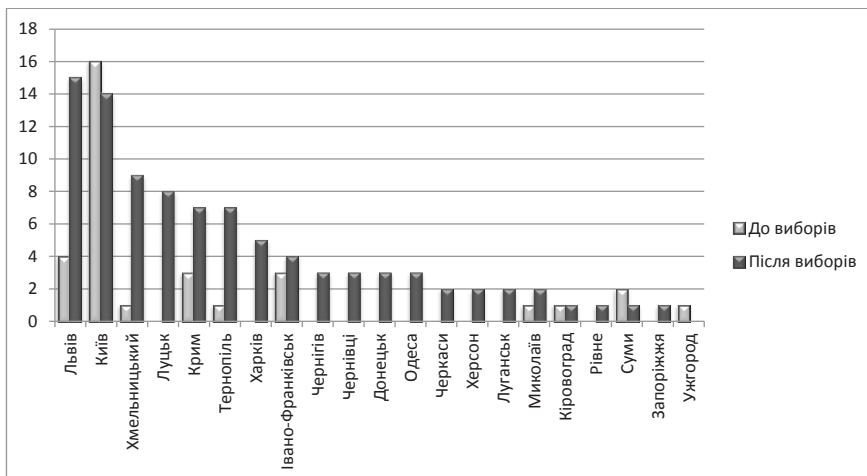
Графік 7.1. Динаміка студентських протестів за рік

Графік 7.1 наочно показує цю тенденцію: перше зростання кількості студентських протестів припадає вже на березень. Весняний сплеск протестної активності пов'язаний із початком серії акцій проти призначення Дмитра Табачника на пост Міністра освіти і науки України. Як видно з графіка, липень та серпень були місяцями майже повного затишшя, а у вересні, коли студенти повернулися з канікул на навчання, протестні дії відновилися. Восени 2010 року студентські протести

посилювались, і однією з найбільш поширених тем цих протестів було введення платних послуг у навчальних закладах.

Графік 7.2. Географія студентських протестів до та після другого туру президентських виборів 7 лютого 2010 р.

Як бачимо з Графіка 7.2, у поствиборчий період в кожній області (окрім Волинської) відбувалися студентські протести. Це свідчить, по-перше, про наявність чіткої студентської реакції на реформи влади, а по-друге, про існування певного загального приводу до протесту. Один з таких об'єднуючих приводів доволі очевидний – призначення Д. Табачника. Причому політична позиція нового міністра проти українського націоналізму суттєво вплинула на географію протестів. Більшість з поствиборчих протестних акцій відбувалася саме на заході України, тобто там, де праві націоналістичні сили чисельніші та сильніші.

Що стосується тенденції до зменшення кількості протестів у столиці України після виборів, то такий різкий перепад зумовлений наявністю в довиборчий період багатоденного протесту студентів Київського державного інституту імені Михайла Бойчука з вимогою звільнення ректора цієї освітньої установи. Серед 16 протестних дій в період перед Президентськими виборами 11 дій було пов'язано саме з названим студентським протестом. Тож протестна активність київських студентів була відносно високою і в довиборчий період.

Другим об'єднуючим фактором, який викликав серію студентських протестів по всій Україні, стало вбивство студента Ігоря Індила в одному з міліцейських відділків.

Протестувальники висували гасла проти поліцейської держави та міліцейського свавілля. Той факт, що жертвою міліції став звичайний студент, який проживав у звичайному гуртожитку та нічим з-поміж інших не вирізнявся, сприяв ідентифікації великої частини українського студентства з жертвою міліцейського свавілля.

Варто проаналізувати й ті області, у яких кількість студентських протестів до та після виборів суттєво відрізнялася. Показовим у цьому відношенні є приклад Львова, де кількість студентських протестів після виборів зросла майже в 4 рази. 10 з 16 протестних дій у цьому регіоні були спрямовані проти призначення Дмитра Табачника Міністром освіти і науки України.

Другим регіоном, в якому причини збільшення протестних акцій не настільки очевидні, як у Львові, є Хмельницька область. У цьому регіоні до виборів відбулась лише одна студентська протестна дія, яка була пов'язана із захистом прав тварин. Після виборів цей регіон демонструє нам суттєве підвищення кількості протестних дій до 9. Істотне підвищення кількості таких акцій відбулось завдяки двом факторам.

По-перше, якраз у поствиборчий період у цьому регіоні з'явилося декілька серйозних приводів для виникнення громадського протесту, до якого долучалися й студенти. Перший із них – це арешт мера Кам'янця-Подільського. На думку протестуючих громадян, його несправедливо звинуватили в хабарництві. Другим фактором, що сприяв виникненню студентських протестів, стало рішення міської влади про закриття дитячої художньої школи. Зрозуміло, що саме студенти та молоді люди, причетні до освітньої галузі, зреагували на таке рішення міської влади.

З іншого боку, для виникнення протесту більш важливою є наявність не тільки приводів до протесту, а й скоординованої групи людей, яка б організовувала такі колективні дії. Студентська реакція на вищезазначені події могла б і не відбутися, якби в Хмельницькому не існувало студентського неурядового об'єднання «Діти Кризи». Саме ця ініціатива активно долучалася до поствиборчих протестів та організовувала протести проти Дмитра Табачника у Хмельницькому.

Тематика студентських протестів

Аналізуючи загальну тематику студентських протестів, варто сказати, що студенти беруть участь у протестах, присвячених різним питанням. Проблеми корупції, абортів, захист прав тварин, робітничі права – це лише невелика частка тих тем, які піднімалися під час проведення студентських протестів. Таку строкатість протестних акцій можна пояснити тим, що під час навчання у вищих навчальних закладах активні студенти часто беруть участь у різного роду неурядових організаціях та ініціативних групах. Тож у питанні проведення різного роду протестів студентство

є, в певному розумінні, універсальною соціальною групою, яка за специфікою своєї діяльності може бути залучена у протести різної тематики.

Таблиця 7.1. Тематика студентських протестів до та після другого туру президентських виборів 7 лютого 2010 р.

Тематика	До виборів		Після виборів		Разом	
	Студ. протести	Усі протести	Студ. протести	Усі протести	Студ. протести	Усі протести
Громадянські права	3,0%	15,5%	23,4%	13,4%	18,1%	14,1%
Ідеологічні конфлікти	21,2%	16,1%	5,2%	19,3%	9,4%	18,2%
Соціально-економічні	66,7%	56,5%	24,5%	55,4%	35,4%	55,8%
Боротьба за владу	9,1%	12,0%	46,8%	11,9%	37,0%	11,9%
Разом	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N	33	974	94	1 814	127	2 788

Таблиця 7.1 наочно показує, що після виборів значно актуалізуються питання боротьби за владу та громадянських прав, у той час як їхня частка серед усіх протестів несуттєво, але все ж зменшується. Показово, що у цей період суттєво збільшується участь політиків та політичних партій у студентських протестах. У всіх протестних діях, які були присвячені боротьбі за владу (всього таких дій було 19), брали участь політичні партії, зокрема ВО «Свобода» та інші правонаціоналістичні об'єднання. На нашу думку, це може свідчити про використання студентських протестів з боку крайніх правих в якості засобу для самореклами та політичного піару.

Інші учасники студентських протестів

Як уже зазначалося, до «студентських протестів» ми відносили всі протести, в яких брали участь студенти. У 36% випадків (що становить 46 протестних дій) студенти діяли самостійно без залучення будь-яких політичних чи суспільних акторів. Частина таких протестів стосувалася фігури Міністра освіти і науки Дмитра Табачника (мали місце як акції «за», так і «проти»), частина була присвячена загальній темі підвищення освітніх стандартів та зниження рівня корупції в тому чи іншому університеті.

Неурядові організації брали участь в 27% студентських протестів. Порівнюючи з середнім для всіх протестних дій показником 16,4%, можна сказати, що ступінь співпраці студентів з НУО є доволі високою. Об'єднані протести студентів та неурядових організацій у рівній мірі стосувалися як боротьби за владу, громадянських прав, так і соціально-економічних питань. Мала місце лише одна спільна акція,

присвячена ідеологічній тематичі: в Сімферополі активісти та студенти вшанували загиблих під час Великої Вітчизняної війни.

Однак відносно часта участь НУО у студентських протестних діях може бути пояснена єдністю соціальних ролей, які виконує студент: адже часто саме студенти є членами і волонтерами неурядових організацій.

Участь лівих або правих непартійних сил у студентських протестних діях становила приблизно однакову частку, але тематика таких спільних протестів суттєво відрізнялася. Так, ліві непартійні учасники брали участь у 10 студентських протестних діях. Тематику таких об'єднаних протестів були соціально-економічні питання (7 протестних дій) та громадянські права (3 протестні дії). Участь правих непартійних учасників зафіксована нами у 11 студентських протестних діях. Тематику цих об'єднаних протестів різко відрізняються від протестів за участю лівих непартійних учасників. Так, ідеологічні конфлікти піднімались у 5-ти випадках (проблема ОУН-УПА, український націоналізм, неофашистські дії тощо); 4 спільних протестних дії було присвячено політичній боротьбі загалом та акціям проти Дмитра Табачника зокрема; і лише дві спільні акції стосувалися громадянських прав та були присвячені боротьбі з міліцейським свавіллям. Слід зазначити, що більша частина спільних протестних дій відбулася у поствиборчий період.

Таблиця 7.2. Частка протестних дій за участі політиків або політичних партій

Тематика	Студентські протести	Усі протести
Громадянські права	13,0%	19,2%
Ідеологічні конфлікти	7,0%	35,9%
Соціально-економічні	17,0%	19,9%
Боротьба за владу	63,0%	25,0%
Усередньому	23,6%	24,4%
N	127	2 788

Як бачимо, середня частка участі політиків та політичних партій у студентських протестах майже збігається з середньою часткою для всіх протестних дій. Однак є відмінності в тематичному розподілі. Найбільша частка протестних дій, до яких долучилися політики або політичні партії в студентських протестах, припадала на боротьбу за владу. Цей показник відображає активну участь ВО «Свобода» в акціях проти Дмитра Табачника. Ця партія брала участь у 23 з усіх 30 протестних дій за участі політиків або політичних партій. Примітно, що Комуністична Партія України жодного разу не долучилась до студентського протесту.

Стратегія і тактика студентських протестів

Здавалось би, хто, як не студенти, мають демонструвати свою неабияку рішучість та готовність до радикальних дій? Але згідно з нашими даними, студенти, певно, є останніми з суб'єктів протесту, котрі готові діяти радикально: під час протестів студенти ніколи не використовували насильство, хоча частка такої тактики серед усіх протестних дій в Україні складала майже 5%. Цей факт різко контрастує з практикою європейських протестів. Так, наприклад, у листопаді цього року студенти Великої Британії протестували проти підвищення плати за навчання у досить насильницький спосіб: розбиті вікна офісу консервативної партії, підпалені автомобілі та блокада університету – ось лише частковий список наслідків протесту британських студентів. Поширена європейська практика окупації університетів тим більше не використовувалася українськими студентами.

Під час проведення протестних акцій українські студенти лише в 11,3% випадків застосовували конфронтаційну тактику, до конвенційної тактики вони зверталися у 88,7%, а насильницька тактика не використовувалася українськими студентами у жодній протестній дії.

Таблиця 7.3. Стратегія студентських протестів до та після другого туру президентських виборів 7 лютого 2010 р.

Стратегія	До виборів	Після виборів	Усі студентські протести	Усі протести
Логіка відданості	0,0%	0,0%	0,0%	18,0%
Логіка шкоди	36,4%	2,1%	11,0%	22,7%
Логіка чисельності	36,4%	59,6%	53,6%	43,9%
Символічні	27,2%	38,3%	35,4%	15,4%
Разом	100%	100%	100%	100%
N	33	94	127	2 788

Дані Таблиці 7.3 свідчать про значне переважання логіки чисельності та символічної логіки в студентських протестах. Після президентських виборів їхня частка навіть збільшується, відображаючи активну участь ВО «Свобода» у «анти табачній кампанії». Значна частка логіки шкоди у довиборчий період пов'язана по суті лише з однією протестною кампанією – страйком та блокуванням входів Київського державного інституту ім. М. Бойчука. Логіка відданості, яка зазвичай передбачає довготривалі акції (наметові містечок, чергування, голодування), не використовувалася жодного разу.

Цілі студентських протестів

При порівнянні до- та післявиборчого періодів впадає в око, що кількість протестних дій проти конкретного політика зросла майже в 6 разів. Показник протестів проти конкретного політика після президентських виборів зріс завдяки проведенню «антитабачної кампанії». При цьому частка протестів проти центральних органів влади також зростає, що свідчить про неабияку залученість студентів до політичної боротьби.

Таблиця 7.4. Цілі студентських протестів до та після другого туру президентських виборів 7 лютого 2010 р.

Цілі	До виборів	Після виборів	Усі студентські протести	Усі протести
Політики/партії	6,1%	36,3%	28,2%	11,0%
Центральні органи влади	15,2%	20,9%	19,4%	16,4%
Місцева влада	21,2%	14,3%	16,1%	25,2%
Освітня установа	33,3%	2,2%	10,5%	0,6%
N	33	94	127	2 788

Показово, що освітня установа надзвичайно рідко буває об'єктом протесту. Так, наприклад, показник у 10 протестних діяч у довиборчий період зумовлений серією протестних акцій студентів Інституту ім. М. Бойчука з вимогою звільнення ректора цієї освітньої установи, але цей випадок один із небагатьох, коли студенти виступали за свої безпосередні студентські інтереси.

Наслідки студентських протестів: поступки і репресії

Серед 15 зафіксованих випадків реакції під час моніторингу в 11 випадках така реакція була негативною: у 5 випадках з боку держави і в 6 з боку інших цілей студентського протесту, насамперед, освітніх установ.

З шести зафіксованих повідомлень два випадки стосувались виключення студентів з університетів. Великого розголосу набув факт вигнання з університету «Україна» в Ужгороді 36 студентів, активістів громадської організації «Сокіл», які брали активну участь у протестах проти дій уряду в травні 2010 року. Двічі освітні установи використовували залякування та легкі репресії проти протестуючих студентів. Так, наприклад, декан факультету, на якому навчалася організаторка протестних акцій проти міліцейського свавілля Майя Москвич, погрожував їй відрахуванням з університету. Також з боку освітньої установи було зафіксовано один випадок цен-

зури: адміністрація Житомирського державного університету ім. І. Франка заборонила випуск незалежної студентської газети «КаЖу» – друкованого органу кафедри журналістики, де містилися власні критичні матеріали. Факт побиття протестуючих студентів також був зафіксований у ході нашого моніторингу. 4 жовтня 2009 року охоронці Юлії Тимошенко, яка тоді обіймала посаду прем'єр-міністра, побили студентів КПІ та НаУКМА – учасників протестної акції проти Тимошенко.

Репресії з боку держави в усіх п'яти випадках проявлялися в діях міліції проти протестуючих студентів. Арештом закінчилась студентська акція в Тернополі проти призначення нового губернатора. Офіційна причина арешту полягала в роздачі листівок у забороненому місці. ПершOVERесневу студентську ходу 2010 р. за підвищення освітніх стандартів було зупинено на шляху до головного корпусу Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Один-єдиний випадок поступки під час студентських протестів мав місце в Чернівцях, де голова обласної ради підтримав протестуючих студентів, членів ВО «Свобода», які вимагали відставки Дмитра Табачника.

Висновки

На відміну від масового й радикального студентського руху в Західній Європі, студентський рух в Україні залишався надзвичайно кволим. Виступи за безпосередні інтереси студентів були радше винятком, аніж правилом. Студентство, принаймні до останнього часу, становило собою певну універсальну соціальну базу для строка-тих протестних мобілізацій з різноманітних причини, в тому числі й для використання політичними партіями (часто крайніми правими) у притаманних їм конвенційних формах протесту.

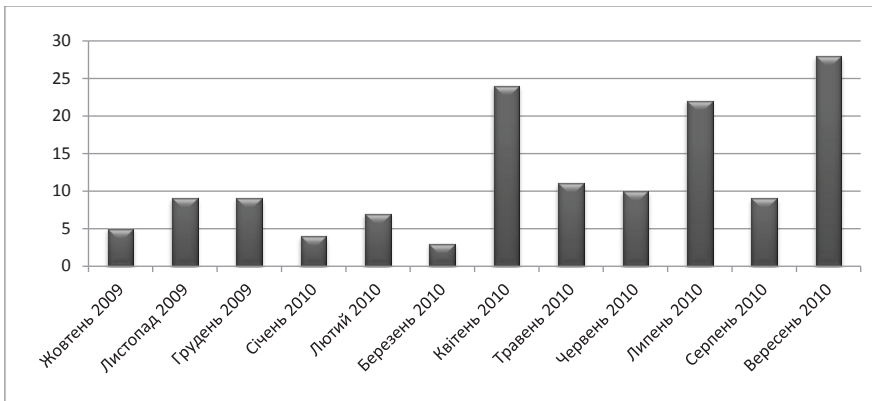
Починаючи з жовтня 2010 р., проходить серія багаточисельних студентських протестів (у тому числі проти постанови Кабінету міністрів №796, яка вводила платні послуги в вищих навчальних закладах). Організатори - Фондація регіональних ініціатив та незалежна студентська профспілка «Пряма дія». Чи стануть ці протести проти комерціалізації освіти першим кроком до формування повноцінного та незалежного руху, здатного ефективно відстоювати студентські права та інтереси, покаже майбутнє.

РОЗДІЛ 8. ПРОТЕСТИ НА ЗАХИСТ ПРАВ ДРІБНИХ ПІДПРИЄМЦІВ

До протестів підприємців проти нового Податкового кодексу, які отримали назву «Другий Майдан», проблеми малого бізнесу губились у низці інших соціально-економічних конфліктів. Їх чисельність була невеликою, форма дії та перебіг акцій звичайними, а проблеми локальними та актуальними лише для невеликих груп підприємців. Проте листопадовий масовий вибух незгоди з податковою політикою уряду Януковича продемонстрував неочікуваний протестний потенціал представників малого бізнесу. Нижче наведений зріз протестної активності цієї групи навколо проблем, що стосуються їх діяльності, до вересня 2010 р. включно. За звітний період з жовтня 2009 р. до вересня 2010 р. сталася 141 протестна дія на захист інтересів малого бізнесу (5,1% від загальної кількості).

Ми віднесли до цієї категорії протестів, по-перше, акції за участю представників малого бізнесу з приводу соціально-економічних проблем (123 протестні дії), по-друге, дії інших груп осіб – НУО, профспілок, партій – котрі мали на меті безпосередній захист інтересів цієї групи (18 випадків). Не враховувалися ті випадки, коли дрібні підприємці брали участь у конфліктах навколо політики чи громадянських прав (10 дій). Натомість включено в аналіз їх протести з приводу податків, землі, рейдерства та інших соціально-економічних проблем.

Графік 8.1. Динаміка протестів на захист прав дрібних підприємців за рік

До того, як новообрана влада взялася за економічні реформи, нечисельні протести відбувалися на локальному рівні навколо конкретних проблем дрібних під-

приемців. Найбільш поширені приводи – конфлікти торговців з адміністрацією ринків щодо ціни та правил оренди, заборони місцевої влади на вуличну торгівлю чи роботу під час епідемії грипу, приватизація та закриття ринків, демонтаж торгових контейнерів, збільшений митний збір, рейдерські атаки та інші економічно збиткові обставини. Проте влітку та восени тематика й характер протестів змінилися. Протестні акції стали, по-перше, всеукраїнськими, по-друге, спрямованими проти уряду та його рішень. Приводом послугували два непопулярні законопроекти – новий Податковий кодекс та заборона на імпорт секонд-хенду. Підприємці стверджують, що ці ініціативи уряду спрямовані на придушення їх «як класу», оскільки позбавляють, щонайменше, прибутку, а в гіршому випадку – робочих місць. «Безробітний з 2011» – такі плакати нерідко можна було побачити в руках протестуючих на акціях.

У протестів на захист прав дрібних підприємців до вересня 2010 р. не було одного або кількох конфліктних центрів. 9,9% протестних дій сталися в Одеській області, 9,2% – у Черкаській, 8,5% – у Криму, Київській та Полтавській областях, 7,1% – у Запорізькій; в інших областях також відбувалося по кілька протестних дій. Територіальний розподіл свідчить про те, що підприємці стикалися з перепонами своєї діяльності повсюдно і зазвичай вирішували суперечки на місцях, не привертаючи до себе увагу центральних органів влади.

Інші учасники та цілі протестів

Проблеми дрібних підприємців рідко турбували когось, окрім них. 87,2% дій відбувалися за участю представників малого бізнесу, 20,6% – за участю місцевих профспілок та асоціацій підприємців. У 13,5% випадків до протестів приєднувалися партії чи політики, передусім ВО «Свобода» та «Фронт змін». Втім, «Свобода», котра позиціонує себе як захисника малого бізнесу, взяла участь всього у 8 протестних діях, 4 з яких відбулись протягом однієї акції проти закриття ринку на карантин у Чернівцях, а ще 2 сталися з приводу тиску на члена партії у зв'язку з його підприємницькою діяльністю. Ще до 7,8% акцій долучилися НУО. Загалом, у 29,8% випадках відмічалася участь інших суб'єктів, окрім самих підприємців та їхніх об'єднань, проте ця підтримка була несистематична та не впливала на перебіг подій.

Основні цілі протестів – органи місцевої влади (63,8%) та центральної влади (22,7%). Причому до президентських виборів уряд був об'єктом протесту лише один раз, решта випадків припадає на поствиборчий період. Причина – непопулярні рішення нової влади на державному рівні. Що ж стосується місцевої влади, вона виступає в конфліктах у трьох іпостасях: як представник уряду на місцевому рівні, котрий може донести вимоги протестувальників до верхівки влади, як винуватець конфлікту (коли приймає несприятливі для підприємців рішення) і як третя сила, яка здатна вплинути на опонента та розв'язати суперечку (наприклад, з адміністрацією ринку чи рейдерами).

Власне, у такому стані справ немає нічого дивного. Підприємницька діяльність дуже тісно пов'язана з державою: держава реєструє бізнесменів, даючи їм дозвіл на діяльність, встановлює правила роботи та контролює їх виконання, збирає податки. Між бізнесменом та організаціями, підпорядкованими державі, немає посередників – роботодавців. Тому, звертаючись до влади з протестом, підприємці небезпідставно сподіваються на те, що в її силах розв'язати проблему.

Стратегія і тактика протестів

Найчастіше протести на захист прав дрібних підприємців збирали кілька сотень осіб (у 53,7% з 82 дій, для яких була повідомлена чисельність). Малочисельні протести, до 10 осіб, відбувалися значно рідше, ніж усередньому (8,5% порівняно з 29,6%). 6 акцій зібрали від 1 000 до 4 000 протестувальників: 4 мітинги проти Податкового кодексу та 2 дії проти закриття чернівецького Калинівського ринку на карантин у зв'язку з епідемією грипу. Більшість (61,0%) протестних дій з приводу прав підприємців, для яких була повідомлена чисельність, збирали понад 100 осіб (для порівняння, середній показник по всіх протестах – 37,1%). Тому переважна логіка, до якої вдавались протестувальники – логіка чисельності. Хоча, як зазначалося, представники дрібного бізнесу майже не користуються підтримкою широких громадських кіл, їх власних ресурсів вистачає, аби забезпечити порівняну масовість своїх акцій.

Таблиця 8.1. Стратегія протестів на захист прав дрібних підприємців

Стратегія	Протести на захист прав дрібних підприємців	Усі протести
Логіка відданості	7,8%	18,0%
Логіка шкоди	13,5%	22,7%
Логіка чисельності	75,2%	43,9%
Символічні	3,5%	15,4%
Разом	100,0%	100,0%
N	141	2 788

Таблиця 8.2. Тактика протестів на захист прав дрібних підприємців

Тактика	Протести на захист прав дрібних підприємців	Усі протести
Конвенційна	81,6%	69,6%
Конфронтаційна	14,9%	25,5%
Насильство	3,5%	5,0%
Разом	100,0%	100,0%
N	141	2 788

Протестувальники дуже нечасто вдавалися до насильства і до прямої дії. Переважна більшість акцій були конвенційними. Основні форми протестів – пікети (41,1%) та мітинги (31,2%).

Наслідки протестів: поступки і репресії

На 100 протестів з приводу прав підприємців припадає 8,5 поступок влади та 3,5 репресивних дій (для порівняння: для всіх протестів ці показники дорівнюють 5,5:100 та 13,7:100 відповідно). Моніторинг зафіксував лише один арешт після акту вандалізму та один судовий позов на 141 протестну дію, що є дуже нетиповим. Вочевидь, влада не вважає підприємців загрозою собі та громадському спокою. Натомість, їх вимоги час від часу задовольняються, а конфлікти розв'язуються, особливо якщо проблема локальна і вичерпується адміністративним рішенням. Наприклад, у Вінниці під час епідемії вдалося добитися дозволу продовжувати торгівлю у гігієнічних масках. У Одесі суд визнав продаж землі, на якій знаходився ринок «Куяльник», незаконним. У Чернівцях торговці ринку «Калинівський» добились податкових привілеїв для себе. У Дрогобичі суд припинив термін дії заборони міської ради на вуличну неорганізовану торгівлю, а у Вінниці дозволили провадити торгівлю на іншому місці. Час від часу вдається добитися обіцянок та запевнень від посадовців у підтримці та майбутньому розв'язанні проблеми, але ЗМІ не повідомляють, чи були виконані ці обіцянки.

Висновки

За даними моніторингу протестних подій, з жовтня 2009 р. до вересня 2010 р. протести дрібних підприємців були порівняно нечисельними, складаючи всього 5,1% від загальної кількості. До внесення урядом законопроекту про заборону імпорту секонд-хенду, а згодом – нового Податкового кодексу, їх протести були локальними, зверненими до місцевої влади та стосувалися проблем, актуальних для невеликої групи бізнесменів. Проте політика нової влади поставила під загрозу економічне благополуччя дрібного бізнесу, якщо не саме його існування, що викликало масові всеукраїнські акції.

Акції малого бізнесу частіше, ніж в середньому, збирали від 100 до 1000 осіб, відбувались за логікою чисельності та обходилися без насильницьких чи символічних дій. Утім, чисельність досягалась в основному за рахунок внутрішніх ресурсів – самих підприємців та їх асоціацій, не залучаючи серйозної зовнішньої підтримки. Можливо, в тому числі й така «самодостатня» політика малого бізнесу, їх невміння доводити, що їх інтереси дотичні до інтересів широких кіл громадськості, вплинули на розв'язок подій на «Майдані-2».

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

На фоні багатомільйонних профспілкових протестів у Франції, масових заворушень у Греції, захоплень університетів у Німеччині, студентських бунтів у Британії протести в Україні з жовтня 2009 р. по вересень 2010 р. виявлялися переважно малочисельними і розпорошеними. Вони були часто сконцентрованими на місцевому рівні, спрямованими проти місцевої влади або приватних компаній, не кидаючи виклик загальному напрямку національної політики. Дуже часто організованими неформальними ініціативами без підтримки впливовіших і потужніших партій або організацій.

При всьому при цьому загальна кількість протестів виявилася значно більшою, ніж можна було б скласти враження з повідомлень загальнонаціональних ЗМІ. Більше того, їхня кількість зросла після президентських виборів 2010 р. (так само як і кількість репресій).

Коли ми закінчили перші 12 місяців моніторингу й почали готувати цей звіт, стали певні зміни в протестній активності. Спершу багатотисячні акції студентів, що пройшли в багатьох містах України, змусили уряд скасувати найбільш одіозні рішення з введення платних послуг у вищих навчальних закладах. Згодом акції дрібних підприємців проти проекту нового податкового кодексу переросли в найбільшу з часів «помаранчевої революції» протестну кампанію. Це були приклади соціально-економічних протестів з масовою участю соціальної бази, спрямованих проти рішень центральних органів державної влади, з певною (різною ступеню) участю опозиційних політичних сил, але так само і з поширеним скепсисом по відношенню до них.

На даний момент ще важко робити прогнози і з упевненістю стверджувати, що це початок тенденції до політизації та зростання чисельності соціально-економічних протестів. Адже так само це може обернутися лише сплеском за випадкового збігу обставин. За спробами українського уряду скоротити витрати на освіту та утримання житлових будинків, збільшити податковий тягар для дрібних підприємців та звузити права найманих працівників стоять за великим рахунком ті самі глибинні причини, що змушують європейські уряди економити на освіті, підвищувати пенсійний вік та заморожувати зарплати. Адже економічна криза ще не завершилася, а лише перемістилася з банківської сфери в сферу державного бюджету: щоб зберегти прибутки багатих, тягар кризи перекладається на бідних.

З іншого боку, українське суспільство все-таки значно відрізняється від західноєвропейських, щоб сподіватися на автоматичне повторення багатомільйонних страйків на наших теренах. Як довели американські соціологи ще 30 років тому, протестна активність залежить не стільки від рівня незадоволення, скільки від на-

явності політичних можливостей та мобілізаційних ресурсів, у тому числі не тільки людських та матеріальних, а й організаційних, культурних та моральних. У Західній Європі потужні й відомі профспілки, студентські організації, активістські мережі мобілізують масове незадоволення на боротьбу з економічною політикою в інтересах найбагатших. В Україні ж відповідні організаційні структури ще слабкі, розрізнені, маловідомі і не мають достатнього авторитету серед соціальної бази. У цій ситуації масовим незадоволенням можуть скористатися і користаються крайні праві (як це відбувається в Угорщині та інших східноєвропейських країнах), спекулюючи на культурному розколі українського суспільства, спрямовуючи протест проти меншин, поєднуючи соціальний популізм з ксенофобською риторикою.

Власне, протистояння крайнього правого популізму й альтернативної політики соціальних організацій і рухів і визначатиме характер протестної активності в Україні в найближчий час.

Головний редактор: Володимир Іщенко
Відповідальна редакторка: Наталя Іщенко

Автори розділів:

Оксана Дутчак (розділ 2)
Володимир Іщенко (методологія, розділи 1, 3, 4)
Наталя Іщенко (методологія, розділ 1)
Дарина Коркач (розділ 7)
Наталя Онищенко (розділ 6)
Марина Шпікер (розділи 1, 5, 8)

Коректорка: Ірина Когут
Дизайн і верстка: Оксана Брюховецька
Фото на обкладинці: Ілля Власюк і Сергій Мовчан

Проект *Ukrainian Protest and Coercion Data* став можливим завдяки кропіткій праці усіх цих людей, що брали або беруть участь у його здійсненні:

Кодувальники: Лаура Бабаєва, Дарина Балицька, Ігор Бігун, Сергій Білослудцев, Дмитро Білоус, Олена Близна, Віталій Бойко, Анастасія Власенко, Катерина Герасимчук, Іван Гісем, Наталя Гнатів, Юлія Городиська, Ольга Гриценко, Богдан Дубильвський, Костянтин Задирака, Євген Капшук, Дмитро Карачан, Альона Качкан, Анастасія Ковальська, Дар'я Козлова, Денис Лаврик, Ярослав Ляхович, Мар'яна Мазурак, Роман Мельник, Оксана Мирошниченко, Валентина Мусіна, Юрій Олійник, Лідія Петруша, Анна Півовар, Максим Розискул, Олена Сергієнко, Олена Скрипник, Дарина Слизьконіс, Леся Слюсаренко, Наталя Федорова, Ольга Худецька, Олександра Цехановська, Олександр Чубко, Катерина Шандро, Олександр Шпигунов, Микита Янюк.

Координатори: Ганна Гриценко, Валентин Дегтяр, Оксана Дутчак, Наталя Іщенко, Ірина Когут, Дарина Коркач, Ярослав Лепявко, Наталя Онищенко, Дарина Пирогова, Інна Совсун, Тетяна Цибульник, Світлана Цуркан, Марина Шпікер.

Керівник: Володимир Іщенко

Центр дослідження суспільства висловлює подяку за підтримку в виданні звіту Міжнародному фонду «Відродження» та кафедрам соціології і політології Києво-Могилянської академії і особисто в.о. завідувача кафедри соціології Олені Богдановій.